

Házasságkötés és válás

Változó viszonyok

Keves az esküvő, sok a válás. A két-három évtizeddel korábbiakhoz képest az elmúlt években lényegesen kisebb volt a házassági kedv, de a bontóperek száma továbbra is magas maradt. Ezer fennálló házasságra 1960-ban 6,5; 1970-ben 8,4; 1980-ban és 1990-ben már 9,9 válás jutott.¹ Ez a mutató a *tisztított válási arányszám*, amelynek értéke 1997 és 2000 között minden évben elérte, vagy meghaladta a 11 ezreléket. A legmagasabb 1999-ben volt, akkor minden 86-dik (ezerből 11,6) házasságnak válás vetett véget. Vizsgáljuk meg a házassági viszonyok két összetevőjének – a házasságkötéseknek és a válásoknak – alakulását külön-külön.

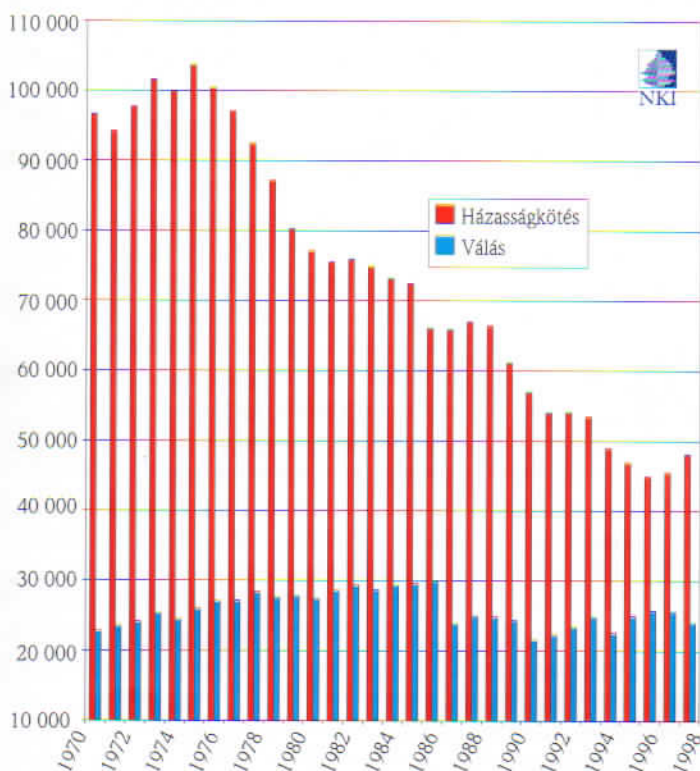
A házasságkötések terén szembetűnő változásoknak vagyunk tanúi. Számuk 1975 óta – kisebb hullámzásokkal tűzdelt – lefelé hajló trendet mutat. A XX. század utolsó éveiben nem egészen feleannyian járultak anyakönyvvezető elé, mint az 1970-es évek derekán. Míg az 1970-es években még 90 000 fölött (sőt, három évben 100 000 fölött) volt a házasságkötések éves száma, az 1998-as mélypont idején mindössze 44 916. Az egyre kevesebb „kölcsonös és egybehangzó igen” nem magyarázható a népesség számának fo-

gyásával, mivel a 15 éven felüli, nem házas népességre vetített értékek is meredeken csökkentek, legalábbis 1975 és 1998 között. Az 1999-ben és 2000-ben bekövetkezett emelkedés kedvező jel, de még korai lenne fordulatként értékelni, hiszen korábban is voltak hasonló ingadozások (lásd az ábrát).

A válások száma ettől eltérően alakult. 1960 és 1970, valamint 1970 és 1980 között igen gyorsan, 38, illetve 22%-kal nőtt a felbontott házasságok száma. 1987-ig további növekedés figyelhető meg, ekkor volt a legtöbb válás (29 856) Magyarországon. Ezt követően jelentős csökkenés mutatkozott, amiben szerepe lehetett a 1987 közepén bevezetett bontóperes eljárás jogi szigorításoknak. Fordulat ugyan nem következett be a válások trendjében, de számuk az 1970-es évek elején jellemző szintre esett vissza, és nagyjából ezen a szinten maradt. Enyhe időközi ingadozások természetesen előfordultak. Például 1995-ről 1996-ra közel 10%-kal csökkent, majd a rá következő évben több mint 10%-kal nőtt a válások száma, s magas maradt 1998–1999-ben is. A válások tekintetében tehát még kevésbé lehet jelzésértékűnek nevezni a 2000-ben tapasztalható (6%-os) csökkenést, mint a házasságok esetében a növekedést, bár a tény önmagában természetesen kedvező.

A fenti folyamatok eredményeképpen a népesség *családi állapot* szerinti összetétele alaposan átalakult 1970-hez képest. 2000-re a 15 éves és idősebb férfiak körében 70%-ról 56%-ra csökkent a házasok, és egynegyedről közel egyharmadra nőtt a nőtlenek aránya, míg az elváltak 1970-ben mindössze 2,2%-os részaránya szinte megnégyszereződött (8,2%). Hasonló változás történt a nők esetében is: a házasok aránya 64%-ról 50%-ra csökkent, a hajadonok aránya 17%-ról 22%-ra növekedett, és az elváltak 1970-ben regisztrált 3,8%-os aránya közel megháromszorozódott (10,3%). Mindkét nemnél a 40–49 éves korcsoportban a legmagasabb az elváltak aránya (15–18%).

A *nőtlenek és hajadonok* aránya az első házasságkötés későbbre halasztása, valamint a házasság nélküli együttélések elterjedése miatt nőtt meg. 1970-ben az első házasságukat kötő férfiak átlagosan 24,0 évesek, a nők 21,1 évesek voltak. (Az 1970-ben háza-



A házasságkötések és a válások számának alakulása Magyarországon
1970 és 2000 között

¹ Az adatok származási helye a *Demográfiai Évkönyv 2000*, Budapest, KSH, 2001. Az ettől eltérő forrást jelöljük.

Tartalom

Házasságkötés és válás
A házasok tovább élnek
A házasságtörés problémája

Kitekintés

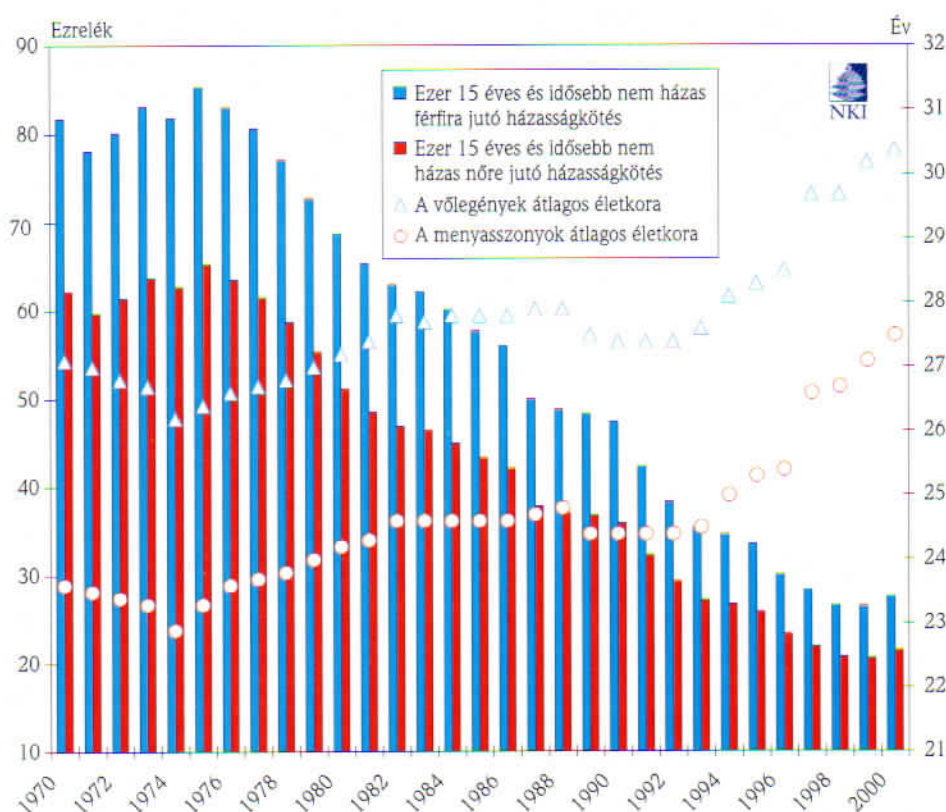
John Hajnal pályája
Az európai házassági szokások
Nupcialitás

Szemle

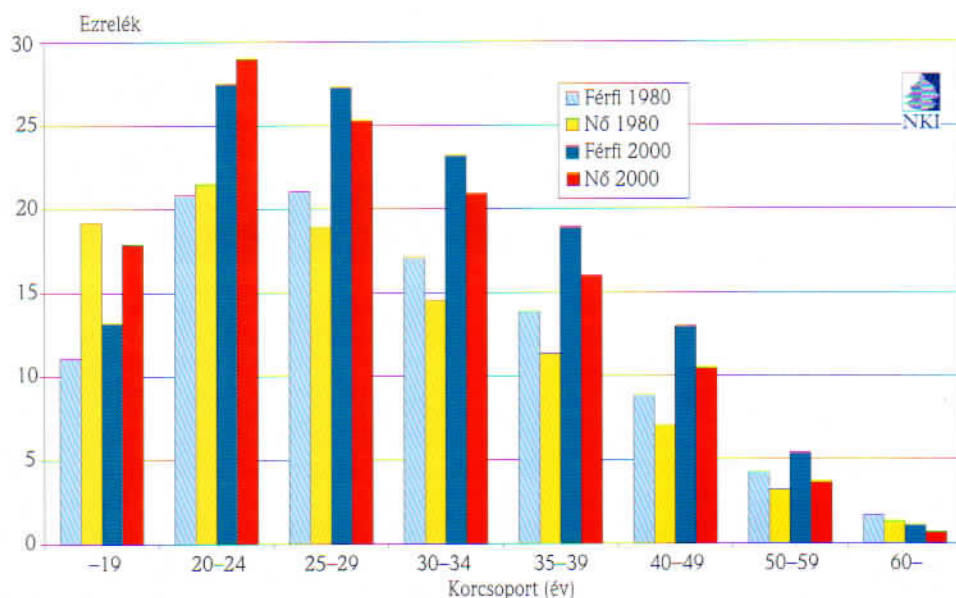
A családdal kapcsolatos jogszabályok
A népességreprodukció alakulása
Demográfiai évkönyv 2000
Történeti demográfiai évkönyv 2001
Munkaerőpiaci helyzetjelentés

Naptár

A német kitelepítés 1945–1947



A házasságok házasságképes népességre vetített aránya és a házasulók átlagos életkora Magyarországon, 1970–2000



A válás gyakorisága nem és korcsoport szerint, 1980 és 2000
(1000 megfelelő korú házas népességre jutó válás)

suló összes vőlegény átlagos életkora 27,1, az összes menyasszonyé 23,6 év volt.) 1990 előtt nem történt számottevő elmozdulás ezektől az értékektől, az 1990-ben házasságra lépő nőtlen férfiak átlagos életkora 24,2, a hajadonoké 21,5 év volt. A legutóbbi években azonban a közép- és kelet-európai hagyományoktól eltérően, szinte mintaváltás-szerűen 'idősödtek' az első házasságra lépők. 2000-ben a nőtlen, illetve hajadon családi állapotú házasulandók átlagos életkora már 3,0 illetve 3,2 évvel volt magasabb, mint 1990-ben. (A vőlegények és a menyasszonyok átlagos életkorának alakulását lásd a felső ábrán.)

Ami az *együttéléseket* illeti, 1970-ben 62 000 élettársi kapcsolat volt (a házaspár típusú családok 2,4%-a). Számuk 1990-ig fokozatosan, azt követően rohamosan növekedett, és 1996-ben megközelítette a 190 000-t (a házaspár típusú családok 5,8%-át).² A legmagasabb arányokat a 20–24 éveseknél (9%), illetve 25–29 éveseknél (7,7%) találjuk.³

A fenti két tényező – a magasabb életkorban kötött házasságok, illetve az élettársi kapcsolatok elterjedése – mellett a válások magas gyakorisága és az újránházasodás jelentős visszaesése csökkentette a házasságban élők számát és arányát. A legnagyobb arányban a 20–24 éves, illetve a 25–29 éves korcsoportokban bomlanak fel a házasságok. 2000-ben ezer 20–24 éves házas családi állapotú férfira 27,5 válás jutott, ezer azonos korú házas nőre 29. (Tehát ebben a korcsoportban a férfiaknál minden 35-ik, a nőknél minden 33-ik házasság egy éven belül felbomlik.) A 25–29 éves korcsoportban a férfiaknál 27,3 ezrelék, nőknél 25,3 ezrelék a válási arány. Ennél kicsit alacsonyabb, de még mindig elég magas a 30–34, illetve 35–39 éves korcsoportokban is, mindkét nemnél, valamint a 20 év alatti nőknél.

Bár a válások a 30 év alatti életkorban a leggyakoribbak, az *elválók korösszetétele* fokozatosan idősödik (a válások nem és korcsoport szerinti alakulását lásd az alsó ábrán). Míg a nyolcvanas évek elején az adott évben elvált férfiak és nők legnagyobb számában a 25–29 éves korcsoportból kerültek ki (körülbelül egynegyedük), addig az 1990-es évek végén az elvált férfiak közel 30%-át, a nők közel 25%-át a 40–49 éves korosztály adja.

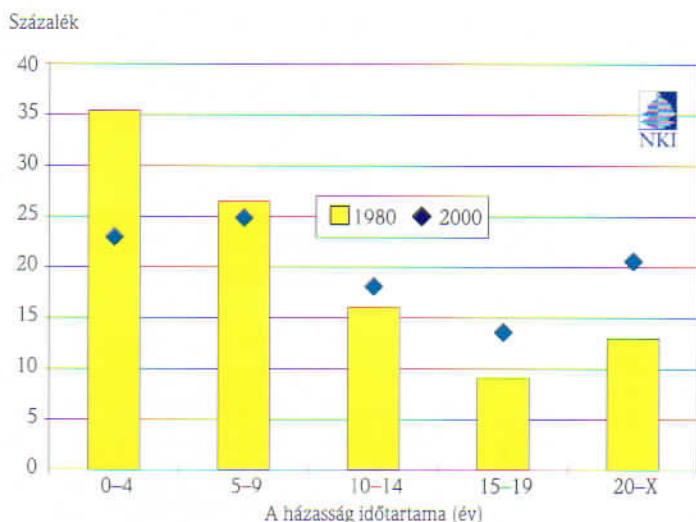
Ezzel egybecseng a válásoknak a *házasság időtartama* szerinti alakulása. Az 1970-es években, s még az 1980-as évek elején is a válások döntő többsége a házasságok első tíz évében következett be: 35%-uk az első négy évben, s további 25–26%-uk az 5–9. évben. A válások mindössze 12–13%-át tette ki a 20 évnél hosszabb időtartamú házasságok felbomlása. Az utóbbi években megváltoztak az arányok. A házasság első négy évében bekövetkező válások 2000-ben már csak 21,6%-ot tettek ki, a 20 évnél régebb

fennálló házasságokban bekövetkező válások részesedése viszont ugyanekkorára nőtt (lásd a felső ábrát a 3. oldalon).

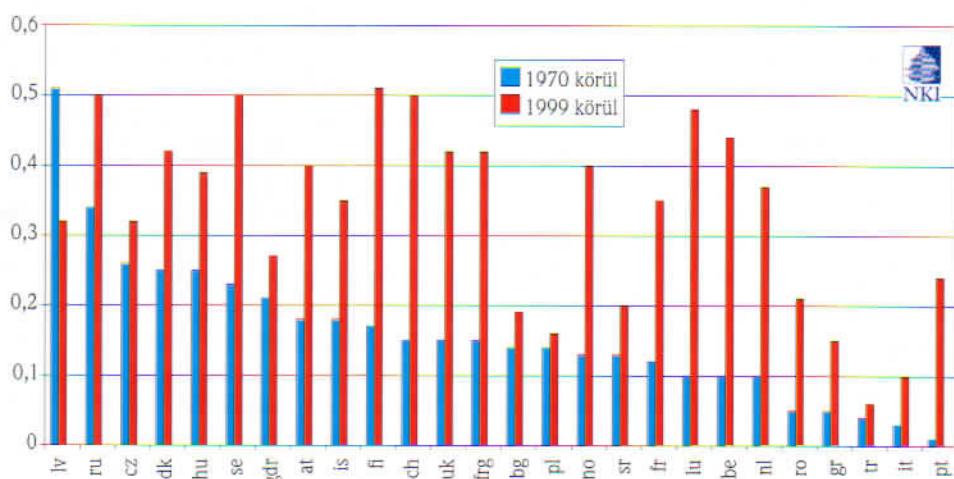
Ez összefüggésben van azzal, hogy a mai fiatalok között kevesebb a házas, másrészt arra enged következtetni, hogy a liberálisabb válásslélelet az idősebb korúaknál is terjed. Azt ugyan nem tudjuk,

² Szűcs Zoltán: Az élettársi kapcsolatban élő családok társadalmi-demográfiai jellemzői, KSH NKI Kutatási Jelentések 56, Budapest, 1996/1.

³ Mikrocenzus, 1996. Az élettársi kapcsolatban élők adatai. Budapest, KSH, 1998.



A válások megoszlása a házasság időtartama szerint, 1980 és 2000



A teljes válási arányszám néhány európai országban 1970 és 1999 körül

Az országok neve a rövidítések sorrendjében:

at	Ausztria	gdr	Korábbi NDK	pl	Lengyelország
be	Belgium	gr	Cörögország	pt	Portugália
bg	Bulgária	hu	Magyarország	ro	Románia
ch	Svájc	is	Izland	ru	Oroszország
cz	Csehország	it	Olaszország	se	Svédország
dk	Dánia	lu	Luxemburg	si	Szlovénia
fi	Finnország	lv	Lettország	tr	Törökország
fr	Franciaország	nl	Hollandia	uk	Egyesült Királyság
frg	Korábbi NSZK	no	Norvégia		

Forrás: Recent demographic developments in Europe 2000.
Council of Europe Publishing, Strasbourg.

legalkalmasabb mutató. Ennek alapján vizsgálva a válások gyakoriságát azt láthatjuk, hogy 1970 és 1999 között a legtöbb európai országban egyre több házasság végződött válással (lásd az alsó ábrát). Egyes esetekben (például Finnország, Svájc, Svédország, Luxemburg) a növekedés kiugróan magas volt. Így történhetett, hogy Magyarország az 1970-re jellemző élvonalból a közepesen magas válási gyakoriságú országok közé került, annak ellenére, hogy a teljes válási arányszám az 1970-es 0,25-os értékről az évezred végére 0,38–0,39-re nőtt (lásd az alsó ábrát). Ez azt jelenti, hogy míg az 1970-ben tapasztalt válási arányszámok értelmében a megkötött házasságok 25%-a, 2000-es adatok szerint már a 38%-a válással fog végződni.

Lehetséges okok

A házassági szokásokat érintő – a fentiekben bemutatott, számokba tömörített – változások kapcsán felmerül a kérdés, vajon milyen makrofolyamatok, illetve mikrokörnyezeti és egyéni okok összefo-

nódása eredményezi a házassági kedv lanygulását, valamint a házassági kötelék felbontásának elterjedését? Jelenti-e ez egyúttal a házasság jelentőségének csökkenését? A házasságok bomlékonysága mennyiben tulajdonítható a felbontást nehezítő külső akadályok gyengülésének, a válás elfogadottságának, és mennyiben jelzi a házasságok belső tartalmának, minőségének megváltozását? Valóban meggyengült a mai házasságokat összetartó belső kohézió vagy csupán a külső (a közösség által közvetített) normatívák szabályozó ereje gyengült?

Ami a *társadalmi okokat* illeti, azt lehet mondani, hogy mindazok a makrofolyamatok, amelyek a nyugati országokban már korábban végbementek, és a válások elterjedését eredményezték – nevezetesen az iparosodás, az urbanizáció, a nők munkavállalásának elterjedése, a megnövekedett mobilitás –, Magyarországon is tetten érhetők, és a válási arány megnövekedésének egyik magyarázatát adják. Ez természetesen azt jelenti, hogy a jelenlegi, magas válási gyakoriság gyökerei évtizedekkel korábbra nyúlnak vissza. Az említett folyamatok hatására ugyanis alapvetően megváltozott a családok gazdálkodása, az életvitel hagyományos rendje, átalakult a családstruktúra. Mindez gyengítette az addigi, szoros családi, rokonsági kapcsolatokat. A fiatal házaspárok sok esetben kikerültek a szűkebb-tágabb család és a közösség kontrollja alól, s ez a tradicionális erkölcsi és válási normák fellazulását eredményezte. Napjainkban sokkal szabadabban, kevesebb elvárást és korlátot betartva köthető és bontható fel egy házasság.

Másfelől fokozatosan háttérbe szorultak a család gazdasági funkciói, és előtérbe került az *érzelmi funkció*. Ez azonban nem mindig bizonyul elegendőnek a házasság fenntartásához, sőt a túlzott érzelmi igény akár váláshoz vezető ok is lehet. Ugyanakkor a család számos korábbi feladatát különböző társadalmi intézmények vették át,

hogy a sokévi együttélés után felbontott házasságok mikor kerültek válásba, de elképzelhető, hogy már több éve megromlottak, és korábban a válás negatív megítélése, vagy a gyermekek érdeke tartotta vissza a feleket a döntő lépéstől. A szülők válása manapság egyre több gyermeket – az 1980-as évektől évente 20–30 ezer kiskorút – érint, akiknek legalább egyharmada hat év alatti.

A válások alakulásának *nemzetközi összehasonlítására* az úgynevezett *teljes válási arányszám* (lásd keretes frásunkat a 4. oldalon) a

ami – a pozitív hozadék ellenére – a családtagok közötti kötelékek meglazulásával jár, és a család, illetve a család stabilitásának fontosságát kérdőjelezi meg.

Mindezek a társadalmi változások az emberek értékrendjére, szemléletmódjára is hatással voltak. Változtak a házassággal szembeni *elvárások*, a válással szembeni *attitűdök*. Fontos eleme az attitűdbeli változásoknak, hogy az a társadalmi 'stigma', amely sokáig a házasság felbontásához kapcsolódott, s amely devianciának minősítette a válást, fokozatosan elhalványodott. S itt egy spirálfolyamat bontakozik ki, mert minél több a válás, annál megszokottabb, hétköznapibb jelenséggé válik, ennél fogva a társadalom egyre elnézőbb vele szemben, ami tovább könnyíti a házasságok felbontását. A válások elterjedése mögött az egyre inkább teret hódító *individualizmus* is ott húzódik: felértékelődött a személyes szabadság, az önmegvalósítás, előtérbe kerültek az egyéni célok és érdekek, sokszor fontosabb az 'én', mint a 'mi'. S még egy fontos elem: az elmúlt évtizedekben lezajlott gyors átalakulás, a mindennapjainkat jellemző változások következtében az állandóság leértékelődött, hangsúlyosabb lett a *folytonos változtatás iránti igény*, s ez sok esetben az elkötelezettség elutasítását jelenti.

A válások *szubjektív, egyéni okaira* vonatkozóan nincsenek megbízható adataink. A bírósági tárgyaláson elhangzó okok a legtöbb esetben a házasság felbontásának megkönnyítését szolgálják. Azok a 'legfőbb válóokok', amelyeket az elvált személyek válásuk indítékeként neveznek meg (mint például az alkoholizmus, a hűtlenség), valójában okozatok is egyben, azaz tünetei a házasság megromlását előidéző mélyebb okoknak. A válás többnyire hosszú konfliktusfolyamat eredménye, és azok az okok, amelyek miatt végül bekövetkezik, nem sokat árulnak el arról, miért és hogyan jutott csődbe a házasság. A váláshoz legtöbb esetben okok sorozata vezet, s ezek mindenkinél egyéni módon épülnek egymásba. Olykor még a válni készülő vagy elvált személyben sem tudatosul a házassága válságát előidéző valamennyi ok.

A válási arányok növekedése és a *házassági kapcsolatok minőségének* rosszabbodása között nem lehet párhuzamot vonni, mivel a házasságok stabilitását nem csupán a minőségük határozza meg. Nem állíthatjuk tehát, hogy valamennyi felbomló házasság rosszabb volt, mint amilyenek a fennmaradók. A házasság felbontásának mérlegelésekor ugyanis a házasság összetartó és szétfeszítő erői (azaz előnyei és hátrányai) mellett még két tényező fejt ki hatását: a felbontást elősegítő külső vonzások, illetve a felbontást meg-

nehezítő külső nyomások, az úgynevezett *gátak*. Ez utóbbiak magyarázzák azt, hogy sok esetben rossz minőségű házasságok is hosszú távon, akár 'holtomiglan-holtodiglan' fennmaradnak. Ilyen külső gátat jelentenek például a válás esetén felmerülő anyagi nehézségek, a lakáshoz való ragaszkodás, a gyermek elvesztésétől való félelem, vagy a rokonok, ismerősök véleménye. Ugyancsak a válást megakadályozó gát lehet a házassági esküt szentnek tekintő vallásos hit.

Tudjuk, hogy a *válás kezdeményezői* többnyire a nők, legalábbis nők nyújtják be a válókereseteket mintegy 70%-át. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy ők lépnek ki elsőként a kapcsolatból. A jogi válást ugyanis általában megelőzi az úgynevezett érzelmi válás, sőt, nem egy esetben a különköltözés is. Arról nincsenek ismereteink, hogyan viszonyulnak házasságuk megőrzéséhez vagy felbontásához azok a férfiak, akiknek a feleségük teszi meg a döntő lépést. Abban, hogy ennyire megnövekedett a női felperesek aránya, minden bizonnyal közrejátszik a nemek közötti egyenlőséget, az ön-megvalósítás igényét hangoztató ideológiák megjelenése és a feleségek nagyobb anyagi függetlensége, amit a *nők munkavállalásának elterjedése* hozott magával. A nők munkavállalása a család működési mintáit is befolyásolta: a hagyományos szerepstruktúra valamelyest veszített merevségéből. Bár a magyar családok többségében még mindig egyedül a nőre hárul a *házimunka*, egyre gyakoribb – legutóbbi vizsgálatunk szerint a házaspárok csaknem egyharmadára jellemző –, hogy a férj és a feleség egyenlő arányban vesz részt benne.⁴ Az is előfordul már – egyelőre elég ritkán –, hogy a férj vállalja, hogy gyesre megy. Napjainkban tehát a *nemi szerepek* már nem különülnek el annyira mereven, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

A házasság minőségének megítélésében nagyobb jelentőségük van a nemi szerepekkel szembeni attitűdöknek, mint a nők munkavállalásának. A szerepeket illető egyetértés az elégedettség egyik fontos összetevője, tehát ha a házastársak között összhang van a szerepek értelmezésében, a feladatok megosztása terén, nagyobb esélyük van arra, hogy házasságuk sikeres legyen.

Gödrí Irén NKI
vargaike@mailop.ksh.hu

⁴ Gödrí Irén: A házassági kapcsolatok minőségének néhány metszete Magyarországon. Kézirat, 2001.

A teljes válási arányszám

A *házasságkötés óta eltelt idő* szerint számított (más szóval házasságtartam-specifius) teljes válási arányszám hasonló a születés óta eltelt idő szerinti, azaz a korszecifikus arányszámhoz. Míg azonban a népességszám általában évről évre rendelkezésre áll, mégpedig életkor és nem szerinti bontásban, figyelembe véve a halandóságot és a nemzetközi vándorlást is, ilyen adattal aligha rendelkezünk a házasságkötést követő egyes években még fennálló (azaz halál vagy válás révén fel nem bomlott) házasságokra, a vándorlást is figyelembe véve.

Ez az oka annak, hogy a válási arányszámok számításakor a nevezőben az *eredetileg* megkötött házasságok száma szerepel. A válási arányszámokat leggyakrabban az *elért* házasságtartam alapján számítják: A válási arányszám *t* naptári évben a házasság fennállásának *i*-dik évében a *t-i* naptári évben kötött és a *t* naptári évben válással végződött házasságok aránya a *t-i* évben kötött összes házassághoz képest.

A teljes válási arányszám *t* naptári évben a különböző házasságtartamokra számított válási arányszámok *összege*.

DE

A házások tovább élnek

A halandóság az 1990-es évek Magyarországon változatosan alakult. Az évtized első felében – vélhetően a rendszerváltozás kezdeti nehézségeiből adódóan – rosszabbodtak vagy stagnáltak az életesélyek, majd 1997-től látványosan emelkedett az élettartam. Figyelmünket most a felnőttkori életesélyekre összpontosítva azt állapíthatjuk meg, hogy a 30 évesek és idősebbek 1990–94-es átlagos halandóságát figyelembe véve egy 30 éves férfi átlagosan további 37,0 évet, egy 30 éves nő pedig 45,4 évet remélhetett, azaz arra számíthatott, hogy 67, illetve 75 éves korában fog meghalni. Ehhez képest a 2000. évi adatok lényeges javulást mutatnak: a 30 éves férfiak várható élettartama 1,6 évvel, a nőké 1,3 évvel emelkedett. Ez azonban még mindig nem változtat azon, hogy honi életesélyeink Európában a legrosszabbak közé tartoznak.

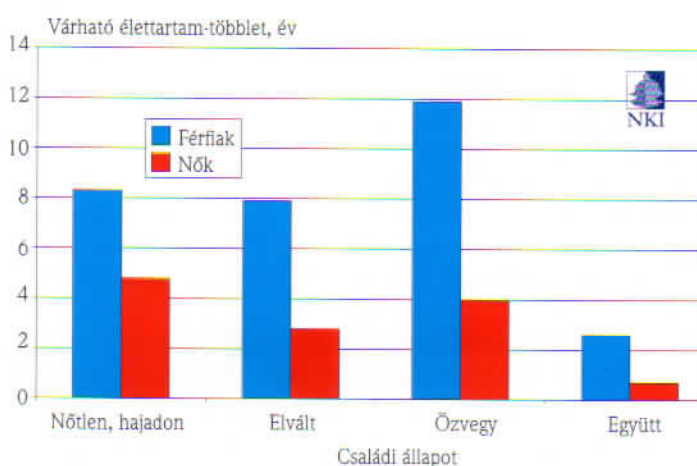
Várható élettartamok 30 éves korban, nem és családi állapot szerint*
Magyarország, 1990–2000

Évek átlaga	Nőtlen, hajadon	Házass	Elvált	Özvegy	Együtt
Férfiak					
1990–1994	31,0	39,5	30,3	28,9	37,0
1993–1997	31,0	39,9	31,6	23,0	37,2
1996–2000	32,0	40,6	32,8	24,5	38,0
2000	32,9	41,2	33,3	29,3	38,6
Nők					
1990–1994	41,3	46,2	42,7	42,8	45,4
1993–1997	41,5	46,5	43,8	42,1	45,8
1996–2000	42,2	47,1	44,4	42,8	46,3
2000	42,6	47,4	44,6	43,4	46,7

* Azoknak a várható élettartama, akik 30 éves korukban a jelzett családi állapotban vannak, és halálukig abban is maradnak.

Forrás: Demográfiai évkönyvek és a szerző saját számításai.

A magas halandóság egyik oka a halandósági különbségekben, vagy másképpen a halál előtti *egyenlőtlenségekben* keresendő: a különböző népességcsoportoknak eltérőek az életesélyeik és megérhető éveik száma. Ezek az egyenlőtlenségek hazánkban különösen nagyok, és hosszabb ideje változatlanok. Az életkilátások különbözősége a családi állapot szerint is megmutatkozik. Azok, akik házastársukkal élnek, jobb esélyekkel rendelkeznek, mint azok, akiknek valamilyen okból felbomlott a házassága. Magyarországon ma a házasságos férfiak élettartama 8–12 évvel, a házasságos nők élettartama 3–5 évvel haladja meg a nem-házasságosét. Különösen veszélyeztetettnek tűnnek az *özvegy férfiak*, az *agglegények* és a *pártában maradt*



A házások várható élettartam-többlete a jelzett családi állapotúakéhoz képest
30 éves életkorban, Magyarország, 2000

nők (lásd az ábrát). A táblázatból az is kiolvasható, hogy a családi állapot szerinti különbségek alig csökkennek.

A kutatások szerint a házások jobb életesélyeiben jelentős szerepet játszik a *házassági kötelék által nyújtott védelem*: a családi kapcsolatok csökkenthetik a stressz mértékét, és elősegíthetik az egészséges életmódot. Mások ezzel szemben a *házasságkötés előtti kiválasztódás* szerepét hangsúlyozzák. Eszerint a házások alacsonyabb halandósága azzal magyarázható, hogy ezek az emberek nőtlen, hajadonon is egészségesebbek voltak, és jobb egészségi állapotuknak is része volt abban, hogy sikerült partnert találniuk maguknak. Az egyik új nézet szerint éppen fordított a helyzet: a házasságra lépők egy részének *rosszabb* az egészsége, mint a többieké, s a házasságkötés célja épp a rossz egészségi állapot javítása, illetve a szükséges gondozás biztosítása a családi kapcsolatok nyújtotta előnyök révén. Megint más eredmények szerint voltaképpen nem is a családi állapot, hanem a mögötte meghúzódó társadalmi különbségek jelentik az eltérő halandóság legfőbb okát.

A legtöbb vizsgálat ugyanakkor rámutat a magyarázatok elégtelenségére, és közvetve azt sugallja, hogy a tartós (és tegyük hozzá, jó minőségű) párkapcsolatban van valami *többlet*, ami hosszabb életet eredményez. Szerencsés esetben az állandó partner nyújtotta érzelmi és anyagi támasz mellett feltehetően ott található az a *kötelesség és igény*, hogy *sokáig kell élni*, hiszen a családos, gyermekes embereknek *bővített életprogramjuk van*: szeretnék elérni, megérni és meglátni gyermekeik boldogulását, unokáik, sőt dédunokáik felcseperedését is.

Hablicsek László NKI/
lhabli@mailop.ksh.hu

A házasságtörés problémája a protestáns és a katolikus egyházban a kora újkorban¹

A házasság a történelem során sosem volt változatlan intézmény. Nem volt állandó sem jogi, sem kánonjogi szempontból, hiszen a világi és az egyházi felfogások minduntalan konfliktusba kerültek egy-

mással (lásd a Krisztus utáni első évezredben a római, a germán és az angolszász jog egyházi törekvésekkel össze nem illeszthető rendelkezéseit). Az egyház sem volt egységes állásponton, és a házasság

¹ Részlet Melegh Attila: „Házasságtörés Halason a 17–18. században” c. tanulmányából. In: Faragó T.–Öri P. (szerk.): Történeti demográfiai évkönyv 2000, KSH NKI, Budapest (némiileg átszerkesztve).

kanonizálása csak több évszázados küzdelmek után volt lehetséges². A reformáció idején a házasság központi témája volt a protestánsok és a katolikusok közötti ellentétnek. A vitát – amely a házasság szinte minden egyes aspektusára kiterjedt – leegyszerűsítve a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. A katolikus egyház szemében a szüzesség állapotával szemben a házasság alacsonyabb rendű állapot, míg a protestánsok nem állítanak fel ilyen hierarchiát. Véleményük szerint a házasság nem a legkisebb rossz a bűnnel szemben vívott küzdelemben, hanem eleve az ember *jólétét* szolgáló intézmény. Másrészt a protestánsok szerint a nőtlen állapot, a cölibátus a bűn táptalaja, és hipokrita viselkedésre késztet.³

2. Mindezen vitákban közvetett vagy közvetlen módon az egyik főszereplő a házasságtörés volt. Egyrészt a házasságtörés volt az egyik – ha nem a legnagyobb – bűn a monogám és jobbra felbontathatlan házassággal szemben, másrészt a házasságtörés volt sok esetben az alapja annak, hogy a házasság gyakorlati vagy jogi felbontását kezdeményezzék. Két dolog tette igazán alkalmassá arra, hogy vita tárgyává váljon. Egyrészt az, hogy az Újszövetség a házasságtöréssel kapcsolatban egymással ellentétes kijelentéseket foglalt magában, másrészt az, hogy nem pusztán teológiai vitáról volt szó, hiszen a házasságtörés az öröklés intézményét is érinti. Mindezen túl a házasságtörést a világi megítélés (mai szóhasználat szerint a közvélemény) Európa-szerte főbenjáró bűnnek tekintette.

Összefoglalóan úgy fogalmazhatunk, hogy teológiai téren és a kívánatos társadalmi rend szempontjából a házasságtörés igen komoly problémát, zavart jelentett, hiszen egyrészt kiemelt bűn volt, és így ellehetetlenítette a jó házaseletet, másrészt a házasságtörés sem szolgáltatott biztos morális alapot a házaspár szétválására, a *vétlen fél* felszabadítására, hiszen az elküldés vagy a válás is bűnre, újabb *házasságtörésre* sarkallt. Morális szempontból csak a házasságtörés esetén kirótt halálbüntetés jelentett *tiszta* megoldást, hiszen a vétkes fél egyrészt elnyerte méltó büntetését, másrészt a halál egyértelműen felbontotta a házasságot. Amennyiben nincs halálbüntetés, a

problémát igen nehéz megoldani, hiszen vagy a válást kell engedélyezni, vagy köztes megoldásokat kell keresni.

3. A házasság Isten által elrendelt állapot, és a legfontosabb cél annak megerősítése. A házasság elsőrendű feladata nem a felek érzelmi igényeinek kielégítése, hanem az utódnemzés és az ellenőrzött szexuális élet szolgálata.

4. A protestáns teológusok túlnyomó többsége a reformáció idejétől egészen a 18. századig szinte egyöntetűen a válás és a személyes érzelmek figyelembevétele ellen kardoskodik, és érvelésük, illetve intézményi gyakorlatuk szerint csak házasságtörés, magtalanság vagy akaratlagos dezertálás alapján bontható fel a házasság. A cél nem a házasság kereteinek a lazítása, hanem éppen annak a megerősítése és evlágai aszkézissá tétele.

5. A protestánsok csak hitelvi szinten individualizálják a vallást, gyakorlati, szervezeti szinten erős közösségi kontrollt építenek ki.⁴

6. Elképzelhető, hogy a házasságtörés nem teológiai vitáknak, vagy ellentmondásoknak köszönhetően került előtérbe, és vált vita tárgyává, hanem eredménye lehet a szexualitásról szóló diskurzusokra való késztettségnek is, ami a kora újkortól kezdve megfigyelhető. A házasságtörés mint téma ugyanis alkalmas tárgya az olyan diskurzusnak, amely a szexualitást részletesen és nyilvánosan tárgyalja, szabályozza és rendezi, mindvégig megőrizve a *titokra* való állandó utalást.⁵

Összefoglalóan, a protestánsok törekvése nem a szigorú, kanonizált katolikus házasság puhítása, idővel a felbonthatóság biztosítása és a kölcsönös érzelmi szempontok figyelembe vétele, hanem a *bűntelen* házasság állapotának elérése, amely nem válik a *hipokrita* katolikusok diszpenzációs *üzelveinek* a tárgyává. Ebben a harcban éppen a házasságtörés volt az egyik legfontosabb kérdés. Ily módon az a feltételezéssel élhetünk, hogy nagy figyelem irányul a házasságtörésre, és normatív szinten az egyes családok házassága erős felügyelet alá esik, és az ellenőrzés egyik legfontosabb eszköze maga a gyűlekezet.

Melegh Attila NKI
melegh@mailop.ksh.hu

² Duby, G. 1987: *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*. Gondolat, Budapest. Goody, J. 1983: *The Development of the Family and Marriage in Europe*. CUP, Cambridge. Phillips, R. 1991: *Untying the Knot*. CUP, Cambridge.

³ Lásd például Calvin, J.: *Commentaries*. VIII. Ethics and the Common Life. 4. Marriage. The Cristian Classics. Ethereal Library at Calvin College. <http://ccel.whetson.edu/c/calvin/calcom>.

⁴ Ariès, Ph. és Duby, G. (főszerk.) 1989: *A History of Private life*. III. Passions of the Renaissance. The Belknap Press of HUP. Cambridge and London.

⁵ Foucault, M. 1999: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

KITEKINTÉS

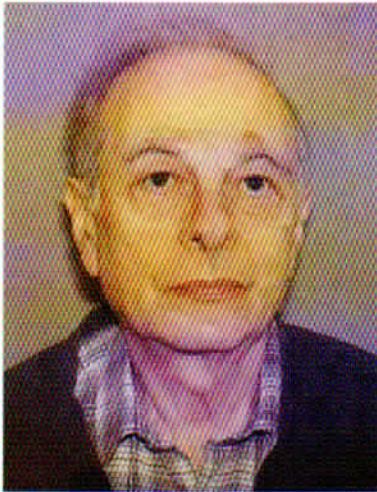
John Hajnal pályája

John Hajnal (Hajnal János) a nyugat-európai házassági szokások egyedi vonásainak rendszerezésével és kimutatásával, valamint a háztartás-alakítás iparosodás előtti típusainak jellemzésével, egymástól eltérő vonásainak megajzolásával került be kitörölhetetlenül a demográfia tudományának nemzetközi élvonalába.

John Hajnal a *British Academy* rendes tagja, a *London School of Economics* Professor Emeritusa 1924. november 26-án született Darmstadtban (Németország). Tanulmányait a *University College School*-ban (Hampstead, London) és a *Balliol College*-ban (Oxford) végezte. 1944–1948 között egy brit kormánybizottság, a *Royal Commission on Population* megbízásából tanulmányozza az akkor túl alacsonynak tűnő születésszám kérdését. 1948–1951 között New Yorkban az ENSZ *Population Division* statisztikusa, számos kutatási programban vesz részt. Önállóan vagy másokkal közösen írt

tanulmányai – az ENSZ gyakorlatának megfelelően – a szerző(k) megjelölése nélkül jelennek meg (például két 1949-es tanulmánya és *A népességtrendek meghatározói és következményei*, amelynek Hajnal professzor a termékenységről szóló fejezetét írta).

John Hajnal 1951–1953 között a demográfia amerikai fellelőgárban végez kutatómunkát (*Office of Population Research in Princeton, NJ*). Angliába visszatérve a Manchesteri Egyetem kutatója és az egészségstatisztika előadója (1953–1957). 1957-től a *London School of Economics* oktatója, majd egyetemi tanára. Kezdetben demográfiát, 1969-től csak statisztikát tanít. Az LSE-ben töltött időszak rendkívül termékenynek bizonyul, ekkor születnek legfontosabb munkái. Amikor legtöbbet idézett írásának (1964) háttéréről, indítékairól érdeklődtem, szerény és lakonikus volt a válasz: „Amikor az LSE-ben kezdtem dolgozni, kiderült, hogy több pénzre van



szükségem, mint amennyi a fizetésemből telik. Lehetőségem nyílt arra, hogy ezt a pénzt demográfiai kutatómunkával keressem meg. Így írtam meg a tanulmányt, amely a *Royal Commission* részére végzett munkám során gyűjtött anyagra épül.”

Hajnal professzor 1986-ban nyugdíjba vonul, London Golders Green negyedében él feleségével, Nina Lande-vel, akivel 1950-ben, New York City-ben kötöttek házasságot. Három leányuk és egy fiuk született. Kérdé-

semre, honnan hozta, illetve hogyan őrizte meg kitűnő magyar nyelvtudását, a következőt válaszolta: „Bár sosem laktam Magyarországon, szüleim mindig magyarul beszéltek velem és a testvéreimmel. Az 1930-as években édesanyám minden nyáron két hónapra Magyarországra vitt bennünket. Magyarul beszéltem azokkal a magyar barátainkkal és rokonainkkal is, akik a háború után jöttek Angliába. Még gyermekkoromban megtanultam magyarul olvasni, és volt idő, amikor sok Mikszáth és Jókai regényt olvastam.”

John Hajnal nem sokat publikált, de könyvtárnyi az őt idéző művek sora. Nemcsak „A háztartás-alakítás iparosodás előtti rendszerének két típusa” (1982) című művét említik sokan¹, hanem szinte kötelezően hivatkozott mű „A házasságkötés életkora és a házassulók aránya” (1953), és természetesen a legismertebb, minden demográfiai tankönyvben idézett írása „Az európai házassági szokások térbeli és időbeni összehasonlításban” (1965). Az írások átütő erejét és maradandóságát mindenekelőtt a gondolatok gazdagsága és megalapozottsága magyarázza. Igen bő és körültekintően összeállított az a forrás- és tényanyag, amelyre a következtetések épülnek. Hajnal klasszikus műveltsége, nyitottsága, széles látóköre és nem egy esetben érzékeny, finom humora nyilvánul meg abban, hogy nemcsak számokkal érvel és bizonyít. Használ naplórészletet és alkalmasint verset is, amivel felmutatja a kemény adatok mögötti eleven élet hangulatát, és élvezetes olvasmánnyá emeli a tudományos írást. Hajnal művei magyarul nem jelentek meg, de ez a hiány pótolható és pótlendő. Arra nincs lehetőség, hogy a *KorFa* teljes terjedel-

mében lehozza akár egyetlen tanulmányát is, de alább közreadjuk talán leghíresebb tudományos publikációjának néhány gondolatát – különös tekintettel a nyugat-európai házassági szokások újraéledésére és kelet-európai meghonosodására (lásd Gödri Irén írását) – és fontosabb demográfiai írásainak listáját.

John Hajnal válogatott demográfiai publikációi

- „A házasságkötés trendjeinek jellemzői az utóbbi években Angliában és Walesben”, „Aspects of recent trends in Marriage in England and Wales”, *Population Studies*, Vol. I, No.1 (June 1947): 72–98.
- „A születések alakulásának elemzése a születési arányszám nemzetközi helyreállása fényében”, „The analysis of birth statistics in the light of the recent international recovery of the birth rate”, *Population Studies*, Vol. I, No. 2 (Sept. 1947): 137–164.
- Beszámoló a gyámsági területek népességéről. 2. szám, *Tanganyika népessége*. Reports on the Population of Trust Territories, Number 2, *The population of Tanganyika*, 1949.
- Termékenységi adatok a népszámlálásokban. Fertility data in population censuses*, 1949.
- A népességtrendek meghatározói és következményei. The Determinants and Consequences of Population Trends*, 1953. (John Hajnal a termékenységről szóló fejezetet írta.)
- „A házasságkötés életkora és a házassulók aránya”, „Age at marriage and proportions marrying”. *Population Studies*, Vol. VII, No. 2 (Nov. 1953): 111–136.
- „A népesség-előreszámítások kilátásai”, „The prospects for population forecasts”, *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 50 (June 1955): 309–322. (Rövidített változatban megjelent In: Proceedings of the World Population Conference, Vol. III: 43–53, United Nations, New York, 1955.)
- „Matematikai modellek a demográfiában”, „Mathematical models in demography”. *Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology*, Vol. XII, 1957: 97–103.
- „Az európai házassági szokások térbeli és időbeni összehasonlításban”, „European marriage patterns in perspective”, In: D. V. Glass–D. E. C. Eversley (szerk.): *Population in History*, Edward Arnold, 1965): 101–143. (Kivonatban megjelent In: Jack Goody [szerk.]: *Kinship, Selected Readings*, Penguin Books, 1971: 140–147.)
- „A háztartás-alakítás iparosodás előtti rendszerének két típusa”, „Two Kinds of Preindustrial Household Formation System”. *Population and Development Review*, Vol. 8, No. 3, Sept. 1982.

DE

Forrás: Személyes közlés.

¹ A Hajnal-téziseket idéző legfrissebb magyar nyelvű tanulmány Faragó Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In: Faragó Tamás–Öri Péter (szerk.): *A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve*. KSH NKI, Budapest 2001: 19–63.

Az európai házassági szokások térbeli és időbeni összehasonlításban

Részletek John Hajnal „European marriage patterns in perspective” című írásából¹

Az európai minta egyedi jellege

Az a házassági minta, amely Európa nagy részét az 1940-et megelőző legalább két évszázadon keresztül jellemezte, tudomásunk szerint egyedülálló, vagy majdnem egyedülálló a világon. Nincs ismert példa egyetlen olyan nem-európai népességre sem, amely hasonló mintát követett volna.

Az „európai minta” megkülönböztető jegyei: (1) magas házasságkötési életkor; (2) a házasságot egyáltalán nem kötő emberek magas aránya. Az „európai minta” a kontinens keleti és dél-keleti részének kivételével egész Európát áthatotta.

Lássuk az 1900. évi adatokat.² Az európai minta egy nagyjából Leningrád (ahogy ma nevezik) és Trieszt között húzódó vonaltól nyugatra Európa³ egészen elterjedt. Az európai mintát a 2. táblázatban mutatjuk be, míg a képzeletbeli vonaltól keletre fekvő országok a 3. táblázatban szerepelnek. A 3. táblázatban bemutatott szláv országok közül többen az európai házassági szokásoktól meglehetősen eltérő mintát követtek. Nevezzük az ő mintájukat kelet-európainak. ...

1. táblázat. A nőtlenek és hajadonok aránya néhány korcsoportban néhány európai országban 1900-ban

(a nőtlenek és hajadonok a megfelelő nemű és korú össznépség százalékában)

Ország	Férfiak			Nők		
	20–24	25–29	45–49	20–24	25–29	45–49
„Európai” minta:						
Belgium	85	50	16	71	41	17
Svédország	92	61	13	80	52	19
„Kelet-európai” minta:						
Bulgária	58	23	3	24	3	1
Szerbia	50	18	3	16	2	1

Megjegyzés: Az adatok az 1900-as területekre vonatkoznak. A forrást lásd a 2. táblázatnál.

Az 1. táblázat – hasonlóan az ezt követő táblázatokhoz – a népességnek azt a hányadát mutatja, akik a jelzett életkorokig még nem kötöttek házasságot. A 45–49 éves korban még mindig nőtlenek, illetve hajadonok száma jelzésértékűnek tekinthető a soha meg nem házasodók számára vonatkozóan. Az európai (belga, svéd) szokások szerint jelentős azoknak a száma, akik egész életükben nőtlenek, illetve hajadonok maradnak, a kelet-európai országokban azonban elenyésző a számuk.

2. táblázat. A nőtlenek és hajadonok aránya néhány korcsoportban Európában (Kelet-Európa kivételével) 1900 körül

(a nőtlenek és hajadonok a megfelelő nemű és korú össznépség százalékában)

Ország	Férfiak			Nők		
	20–24	25–29	45–49	20–24	25–29	45–49
Ausztria	93	51	11	66	38	13
Belgium	85	50	16	71	41	17
Dánia	88	50	9	75	42	13
Finnország	84	51	14	68	40	15
Franciaország	90	48	11	58	30	12
Hollandia	89	53	13	79	44	14
Írország	96	78	20	86	59	17
Izland	92	66	19	81	56	29
Nagy Britannia	83	47	12	73	42	15
Németország	91	48	9	71	34	10
Norvégia	86	54	11	77	48	18
Olaszország	86	46	11	60	30	11
Portugália	84	48	13	69	41	20
Spanyolország	81 ^(a)	34 ^(b)	6 ^(c)	55 ^(a)	26 ^(b)	10 ^(c)
Svájc	91	58	16	78	45	17
Svédország	92	61	13	80	52	19

Megjegyzés: 1900-as országhatárok. Az adatok az 1900-as és 1901-es népszámlálásokon alapulnak, kivéve Írországot (1891) és Olaszországot (1911). (Az eltérő időpontok szerepeltetése tette lehetővé – Spanyolország kivételével – az egységes korcsoportok használatát.) Spanyolország korcsoportjai: ^(a)21–25 ^(b)26–30 ^(c)46–50.

Forrás: *Annuaire International de Statistique, Vol. I, 'Etat de la Population (Europe)'*, Institut International de Statistique, La Haye, 1916.

A 20–24 és a 25–29 éves életkorig házasságra nem lépők aránya a házasságkötési életkor jelzőszáma. A különbség itt is szembetűnő. Az európai szokások követése esetén a 20–24 éves nők mintegy háromnegyede még hajadon, míg Kelet-Európában az adott korcsoport háromnegyed része már férjezett.

...

A megosztottság különösen éles a nők esetében. Kelet-Európában például az 50-dik születésnapjuk körüli nőknek kevesebb, mint öt százaléka maradt pártában, ám a 2. táblázat arányszámai között sehol nem találunk 10% alatti értéket, és gyakori a 15% feletti arány. Az európai szokások a hajadon életformát a házasság melletti természetes (bár talán kivételes) lehetőségnek tekintették egy felnőtt nő számára. Kelet-Európában ez a vagylagosság alig létezett.

Természetesen vannak átmeneti lehetőségek a 2. táblázatban bemutatott európai szokások és a kelet-európai helyzet között – például

¹ Fordította Daróczi Etelka. A fordítás alapja D. V. Glass–D. E. C. Eversley (szerk.) *Population in History*, Edward Arnold, 1965: 101–143. A tanulmány fejezetei: Az európai minta egyedi jellege; A XVIII. század; Az arisztokrácia; A középkor; Az ókor; Nem-statisztikai bizonyíték; A népesség nem és életkor szerinti összetétele; Következtetés. Melléklet: Bizonyíték a családi állapotra vonatkozó XVIII. századi adatokból. Hivatkozások.

A lábjegyzeteket – az alább közölt néhány kivételtől eltekintve – nem fordítottuk le. A kihagyásokat, illetve az ugrásokat három ponttal jelöljük, a beszúrástakat szögletes zárójelbe tesszük. (A fordító megjegyzése.)

² Az 1900-as év több szempontból alkalmas időpont. Ekkor egyrészt már csaknem egész Európára rendelkezésre állnak – megfelelő formában – az adatok, másrészt a jelen tanulmány céljaira alkalmasabbak az akkori politikai határok, mint az 1914–18-as háború utániak. A háborús veszteségek ugyanis kihatottak a háború utáni adatokra, például rendkívüli nőtöbbletet eredményeztek, stb.

³ Igen kényelmetlen lett volna nem néven nevezni azt a területet, amelyen az európai minta volt az uralkodó, így megengedtem magamnak azt a szabadságot, hogy (ami kor a félreértés lehetősége nem állt fenn) a szóban forgó területet „Európa”-nak nevezzem. Kínos Európából Kelet-Európát kizárni, és szabatosabbnak vélhető az olyan fogalmak használata, mint „Nyugat-Európa” és a „nyugat-európai minta”. Mivel azonban ezekre a fogalmakra igen gyakran kellett hivatkozni, a rövidség nagy előnyt jelentett. Ebben az általunk használt szűk értelemben vett Európa valójában az a terület, amellyel oly sok *Európa történelme* foglalkozik.

3. táblázat. A nőtlenek és hajadonok aránya néhány korcsoportban Kelet-Európában 1900 körül
(a nőtlenek és hajadonok a megfelelő nemű és korú össznépesség százalékában)

Ország	A népszámlálás éve	Férfiak			Nők		
		20-24	25-29	45-49	20-24	25-29	45-49
Görögország	1907	82	47	9	44	13	4
Magyarország	1900	81	31	5	36	15	4
Románia	1899	67	21	5	20	8	3
Bosznia	1910	63 ^(a)	31 ^(b)	6 ^(c)	23 ^(a)	6 ^(b)	2 ^(c)
Bulgária	1900	58	23	3	24	3	1
Szovjetunió [...]	1926	51	18	3	28	9	4
Szerbia	1900	50	18	3	16	2	1

Megjegyzés: Korcsoportok: ^(a)21-24, ^(b)25-30, ^(c)41-50.

Forrás: Ugyanaz mint a 2. táblázatnál, kivéve a Szovjetunió adatait, amelyek az ENSZ 1949-50-es Demográfiai évkönyvének 6. táblázatából származnak.

ul Magyarországon és Görögországban. ... Egy független állam határain belül élő népségek sem viselkednek szükségszerűen egyöntetűen. Érdemes lenne tanulmányt készíteni az európai közös minta elterjedésének határai körül fellelhető változatok leírására. Feltehetően nemcsak Európa keleti, hanem déli szélei felé is jelentős eltéréseket találhatnánk az európai szokásoktól. Dél-Olaszország vagy Spanyolország egyes részei inkább hasonlítanak Görögországra, mint Belgiumra vagy Svédországra.

Vajon mennyire más képet festenek az 1900-nál későbbi adatok? Bármely 1940 előtti időpontban változatlan maradt volna az általános európai minta és Kelet-Európa közötti alapvető különbség. Még az országonkénti számok többsége is lényegében ugyanaz maradt volna ..., kivéve Kelet-Európát, ahol az 1914-18-as háborút követő határmódosítás kíméletlenül megváltoztatta azoknak a térségeknek az összetételét, amelyekre vonatkozóan adatok állnak rendelkezésre. Egyes területeken a 'modernizáció' is hozzájárulhatott a hagyományostól való eltéréshez és az európai szokásokhoz való közeledéshez.

Az elmúlt két évtizedben [azaz nagyjából 1945-1965 között – a fordító megjegyzése] Európa nagy része valami forradalomfélét élt át a házassági szokások terén. Az emberek gyakrabban és korábban házasodnak, mint annak idején. A házasságra nem lépők aránya – különösen a 30 alatti nők körében – mostanában sokkal alacsonyabb, mint a ... korábbi 'európai minta' szerint, és az életük folyamán házasságra nem lépők száma lényegesen csökkent, számos országban akár 5% alá is eshet a közeljövőben. Úgy látszik, az 'európai minta' eltűnőben van.

...

A népesség nem és életkor szerinti összetétele

... Az első figyelembe veendő szempont ... a férfi és női népesség aránya a legfontosabb házasságképes életkorokban. Valószínű, hogy a XVIII. századi Európában ez az arány sokkal kevésbé kedvezett a nők férjhez menési esélyeinek, mint sok nem-nyugati népességben. Születéskor természetesen mindig fiútöbbség van, mintegy 105 fiú újszülött jut minden 100 leány újszülöttre. A férfi halandóság magasabb, mint a női, és a XVIII. századi Európában a férfiak többlethalandósága feltehetően nemcsak ahhoz volt elegendő, hogy a házasságképes életkorra kiegyenlítődjön a nemek közötti aránytalanság, hanem ahhoz is, hogy nőtöbbség keletkezzen. A skandináv országokban számottevő nőtöbbség volt. Ezzel szemben a nem-nyugati országokban nem ritka a nőhiány.

...

A házasságképes korú férfiak és nők aránya önmagában nem határozza meg azoknak a férfiaknak és nőknek a számát, akik életük folyamán házasságra léphetnek. A hajadonoknak nem kell feltétlenül nőtlenekhez férjhez menniük, összeházasodhatnak özvegyekkel. Ha sok olyan házasságnak vet véget a halál, amelyben a túlélő házastárs fiatal, és ha az özvegyemberek sokkal gyakrabban házasodnak újra, mint az özvegyasszonyok, lehetővé válik, hogy minden nő élete folyamán legalább egyszer házasságot kössön, még olyan népességben is, amelyben a férfiak száma nem éri el a nőkéét. Ebből a szempontból az özvegyemberek újraházasodása a poligámiához hasonlóképpen működik. A felvetés nem új, de gyakran figyelmen kívül marad.

...

A férfiak és a nők száma közötti összefüggést és házassági esélyeiket az is befolyásolja, hogy mekkora a menyasszony és a vőlegény életkora közötti különbség a házasság megkötésekor. Ezt legkönnyebben néhány leegyszerűsített, feltételezéseken alapuló példa végiggondolásával lehet megérteni. Először is három feltételezéssel élünk. (1) Minden menyasszony 20 évesen megy férjhez, 25 éves vőlegényhez. (2) A férfiak mindenképp megházasodnak, de a házasságra lépő nők arányát az határozza meg, hogy rendelkezésre állnak-e a férfiak. (3) A születések száma minden évben nagyjából ugyanannyi. Ilyen feltételek mellett a házasságot kötő nők arányát mérsékli az a tény, hogy a 20 és 25 év közötti halálozás hatására csökken a rendelkezésre álló férfiak száma. Tételezzük fel, hogy a rendszer megváltozik, és a 20 éves lányok 20 éves férfiakhoz mennek férjhez (minden más változatlan marad). Ilyen körülmények között a házasságra lépő lányok aránya magasabb, mert így azok a férfiak is rendelkezésre állnak, akik 20 és 25 éves koruk között meghalnak. Ha azonban a férfiak 30 éves korukban házasodnának (miközben a nők továbbra is 20 évesen), a vőlegények kínálata kiinduló feltételezésünkhöz képest tovább szűkülne a 25 és 30 éves életkor között bekövetkező halálesetek miatt.

Belátható tehát, hogy a férfiak és a nők házasságkötési életkora közötti *különbség* kiegyenlítheti a nemek száma közötti egyensúlyban bekövetkező változást. A házasságkötési életkorok közötti különbség hatása még nagyobb, ha a fenti (3) feltételezés (az, hogy a születések évenkénti száma változatlan) nem érvényesül. Tételezzük fel, hogy a népesség szaporodik, azaz a születések száma évről évre nő. Ha a 20 éves nők 25 éves férfiakkal kötnek házasságot, a saját születési idejüknel öt évvel korábban született férfiakhoz mennek férjhez. Öt évvel korábban azonban kevesebben születtek. Magas halandóságú és növekvő születésszámú népességben a férfiak és a nők házasságkötési életkora közötti nagy különbség jelentősen csökkentheti a nők férjhez menési esélyeit. ...

Következtetés

...
Az európai házassági szokások eredetének kutatása szükségszerűen elvezet a társadalom- és gazdaságtörténet alapvető kérdéseihez. Ez nemcsak a házasságok, a születések és a halálozások közötti ... összefüggések miatt van így. Vannak más kapcsolódási pontok is. A házasság természetéből adódóan szinte megköveteli a házaspár és gyermekei életéhez szükséges gazdasági alap előteremtését. Az, hogy egy adott társadalomban hogyan gondoskodnak erről, összhangban kell legyen a házassági szokásokkal: az egyik alakítja a másikat, és a másik befolyásolja az egyiket. A nőteleneknek és hajadonoknak valamiképp háztartásokhoz kell kötődniük, vagy önálló háztartást kell alakítaniuk. A háztartások szerkezete és nagysága, az új háztartások keletkezésének és a régiek eltűnésének üteme ennél fogva a házassági szokásoktól függ. Azokban a társadalmakban, amelyekben a háztartás nemcsak a fogyasztásnak, hanem a termelésnek is a legfontosabb egysége, mindez azt jelenti, hogy a házassági szokások nagyon szorosan összefonódnak a gazdaság egészének teljesítményével. A házasság érzelmi tartalma, a házaspár és a rokonok közötti kapcsolat, a leendő házastársak kiválasztása vagy kijelölése – és mindezek mellett sok más sem lehet ugyanolyan egy olyan társadalomban, amelyben a menyasszony általában egy 16 éves lány, és egy olyanban, amelyben rendszerint egy 24 éves nő. Ezek a dolgok talán nyilvánvalóak, de nem eléggé feltártak, legalábbis a modern Európa megszületésének folyamatát nyomon követő történelmekben nem. Az európai házassági szokások hátterének teljes magyarázata valószínűleg olyan témákat is érintene mint a kapitalizmus és a protestáns etika kialakulása.

A gazdasági rendszer a házassági szokásokat annak rendje és módja révén befolyásolja, ahogyan egy házaspár és gyermekei támogatásához a gazdasági alapot megteremtik. Ugyanígy igaz az is, hogy a házassági szokások kihatnak a gazdasági rendszerre. Azt a hagyományos érvelést már említettük, mely szerint a késői házasságok visszafogták a népesség növekedését, de más lehetséges hatást is fel kell tární. Az európai szokások szerint az egyes embereknek a házasságkötés előtt van néhány évnnyi felnőtt életük; és ez az időszak – különösen a nők esetében – sokkal hosszabb, mint Európán kívül. Ez a legnagyobb teljesítőképesség időszaka a gyermekekért való felelősség nélkül; az az időszak, amikor a megtakarítás könnyű lehet. Ezek a megtakarítások (a hozomány előteremtése, például ház-

tartási eszközök felhalmozása formájában) lényegesen növelhetik az olyan cikkek iránti keresletet, amelyek kívül esnek az élelmiszeren és más, közvetlen létfenntartáshoz szükséges dolgokon. Ebből a szempontból a késleltetett házasság a jövedelemegyenlőtlenséghez hasonlítható, ami arra ösztönöz, hogy az erőforrásokat a pusztá létfenntartás szükségletein kívüli célok felé tereljék. Később azonban, amikor már a késői házasság a követendő példa, az így létrejött kereslet teljes nagysága sokkal nagyobb lehet, mint az, amit a gazdag családok szűk osztálya képes előidézni egy létminimumon élő népességben.⁴ Vajon ez a hatás, amely egyedülállóan európai volt, elősegíti-e annak megértését, hogyan történt a modern gazdasági növekedésbe való egyedülállóan európai 'átrendezés' alapjainak lerakása?

Ha a késői házasság gazdagságot teremt, a gazdagság is okozhat késői házasságot. A XVIII. században (például Cantillon) azzal érvelt, hogy az emberek azért házasodnak későn, mert ragaszkodnak egy bizonyos életszínvonalhoz (amely az egyén társadalmi helyzetétől függően változó), ami a házasság előfeltétele. Más szóval a férfiak később házasodnak, mivel nem 'engedhetik meg maguknak', hogy korán házasodjanak; várniuk kell, amíg lesz megélhetésük, a földművesnek, amíg földhöz jut, az inasnak, amíg föltszabadul, és így tovább.

Csábító a gondolat, hogy ebben a vonásban lássuk az európai házassági szokások egyediségét. Európában egy férfinak mindaddig el kellett odáznia a házasságot, amíg egy család eltartásához szükséges független megélhetést elő nem tudta teremteni; míg más társadalmakban a fiatal pár beépülhetett a nagyobb gazdasági egységbe, a többgenerációs családba. ... Ezt feltehetően könnyebb megvalósítani, és nem kívánja meg a házasság hosszú időre való elhalasztását. Az érvelésnek ez az iránya különösen meggyőzőnek tűnik, ha ez a nagyobb gazdasági egység olyan, amelyben a több munkáskez gazdasági előnynek számít. Ezek szerint feltételezhető, hogy a nagybirtok-rendszer a maga nagy háztartásaival, amilyen Kelet-Európában honos volt, nem-európai házassági szokásokhoz vezetett, míg az egycsaládos kisbirtokok, amelyeket egyetlen örökösnek adtak át, európai mintát eredményeztek.

⁴ A gyermekáldás és -nevelés gondjaival nem küszködő felnőtt nők nagyszámú munkaerő-piaci jelenléte önmagában jelentős előnyt kellett jelentsen a XVIII. századi európai gazdaságok számára.

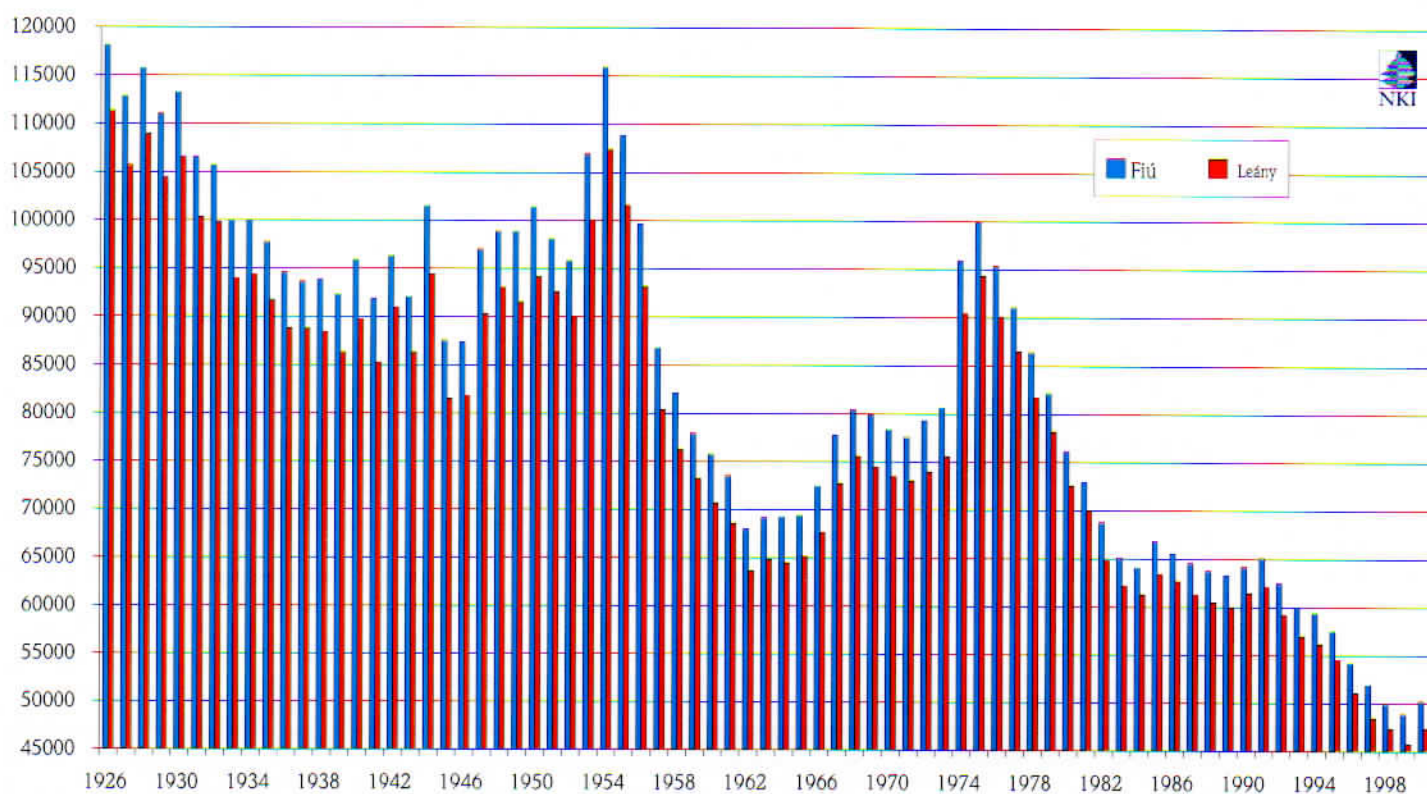
Nupcialitás

A szó latin eredetű. A *nupta* (meny)asszonyt, a *nuptiae* menyegzőt, lakodalmat, házasságot jelent.¹ A népességtudományi szakirodalomban a *nupcialitás* az ember társas lény mivoltából és reprodukcióra való képességéből/igényéből adódó hajlandóságát jelenti a különböző neműek közötti párkapcsolatra, a családi életre. A *nupcialitás* szűkebb értelemben 'házasulandóság'-ot jelent, amelynek vizsgálata a törvény és/vagy szokás által rögzített jogokat és kötelezettségeket magában foglaló párkapcsolatok gyakoriságára, a házasság kötelékével egybekötött személyek jellemzőire irányul. Tágabb értelemben a *nupcialitás* demográfiai irodalma felöleli a házasságkötési mozgalom alakulásában szerepet játszó és demográfiai megfigyelés tárgyát képező egyéb eseményeket, a válásokat, az özvegyüléseket és újabban a házasságon kívüli párkapcsolatokat, együttéléseket is.^{2,3}

A házasság – szemben a születéssel és a halállal – nem elkerülhetetlen, nem egyszeri és nem megismételhetetlen, sőt, nem is feltét-

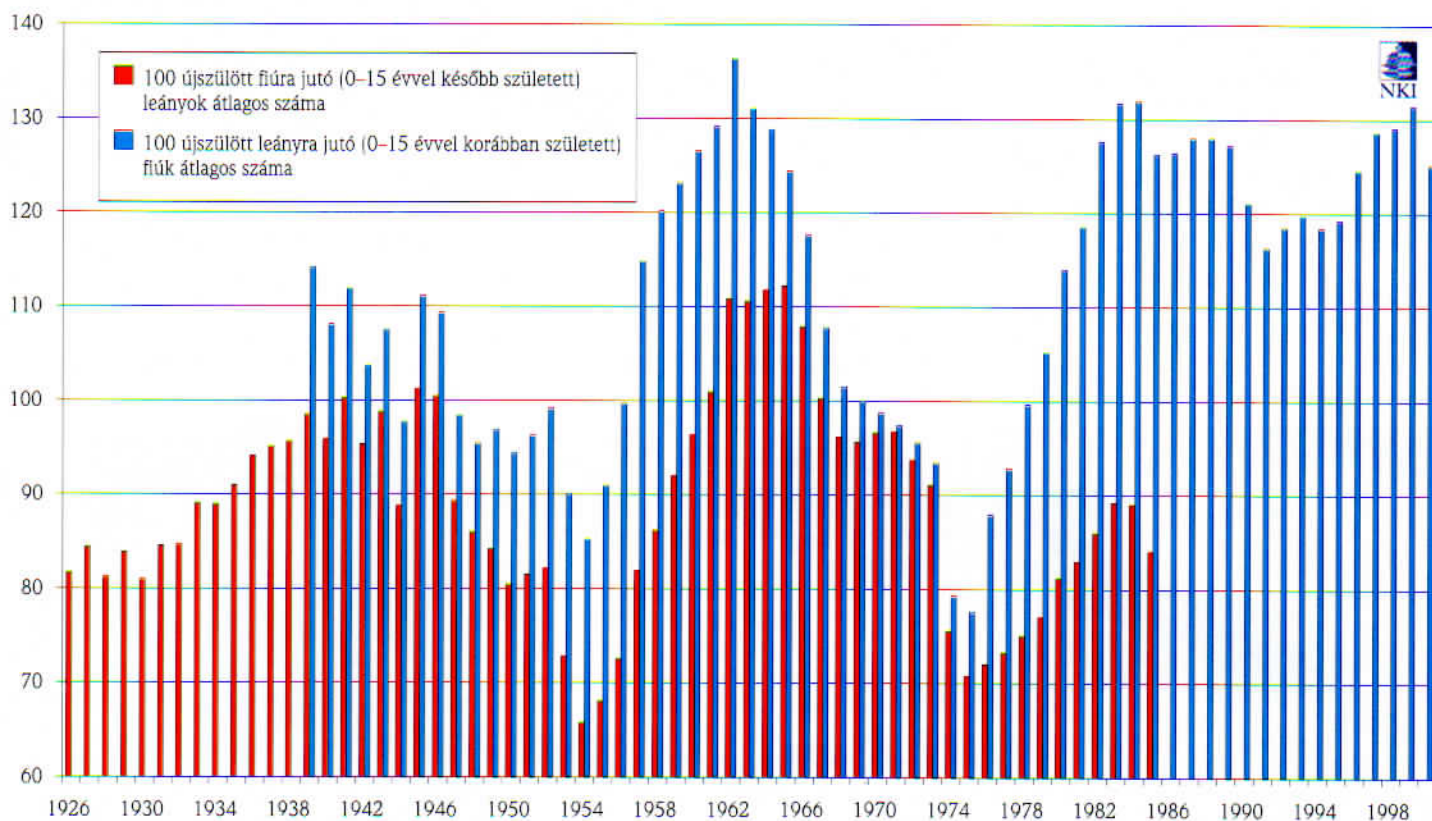
lenül fordul elő az ember életében, hiszen vannak – és egyre többen – akik akkor sem házasodnak meg, ha elég hosszú ideig élnek ahhoz, hogy ezt megtehessek. A megismételhető demográfiai eseményeket a tudományos elemzés sorszámmal látja el. Az első házasság tanulmányozása – mint egyébként minden, sorszám szerint megkülönböztetett demográfiai esemény – ugyanúgy történik, mint bármely más, se nem elkerülhetetlen, se nem megismételhető esemény vizsgálata.⁴

A *nupcialitás* tanulmányozása során azonban számos nehézség adódik, amely a házassági mozgalom sajátosságaiból ered, és amelyre a mai napig nincs minden elemzési igényt kielégítő megoldás. Miből fakadnak ezek a sajátosságok? Egyrészt abból, hogy a házassághoz két fél szükséges, tehát a házasság mint demográfiai esemény egyidejűleg két különböző nemű személy közreműködését kívánja meg. Ennél fogva a *nupcialitást* nemcsak a házasságra való hajlandóság befolyásolja, hanem a vizsgált népességben belül a ház-



Fiú és leány élveszületések Magyarországon, 1926–2000

Forrás: Demográfiai évkönyvek



A fiú és a leány születések egymáshoz viszonyított aránya Magyarországon 1926–2000

Forrás: Demográfiai évkönyvek és a szerző számításai

ságképes (bizonyos – törvény vagy szokás által előírt – életkort megért és nem házas) urak és hölgyek számának egyensúlya, illetve az egyensúly hiánya, valamint az, hogy életkor szerinti megoszlásuk megfelel-e a kialakult ízlés- és szokásrendnek, vagy nem. Ha kevés

lány jut sok fiúra, vagy a házasságképesek száma megközelítőleg egyensúlyban van, de ha nagy az életkori eltérés, kevesebb házasság kötődik. Az egyensúly és az egyensúlytalanság, az életkor szerinti megfelelés vagy meg nem felelés szorosan összefügg a népesség ösz-

szetételével és azokkal a szabálytalanságokkal, amelyek a *nupcialitás* körén kívül eső különféle demográfiai jelenségek – mint a termékenység (ez esetben mindkét nem egyformán érintett), a migráció és a halandóság (amikor az egyik nem sokkal inkább érintett lehet, mint a másik) – hullámszámai idéznek elő. Ráadásul a *nupcialitás* elemzésekor nemcsak a saját nembeliek halandósága és migrációja lép fel zavaró tényezőként – ez minden más demográfiai jelenség esetében fennáll –, hanem az ellenkező neműek halandósága és migrációja, továbbá a születésszámok időbeli ingadozása is.⁴

A hazai tapasztalatok azt mutatják, hogy – ha eltekintünk a halandóság és a vándorlás befolyásától – a férfiak párvalasztási lehetősége a 0–15 évvel később született nők létszámától, a nők pedig a 0–15 évvel korábban született férfiak létszámától függ.² A születésszámok időbeli ingadozásának (lásd az ábrákat a fiú és leány élveszületések alakulásáról) legerősebb hatása az 1954-es és 1975-ös születési csúcsok után született férfigenerációk *nupcialitásában* észlelhető. Ezek a generációk a későbbi, rendkívüli születésszámcsökkenés miatt csak igen kis létszámú generációkból választhattak. A nők férjhez menési esélyeit a születések egyenetlen eloszlása sok-

kal kisebb mértékben rontotta. Csupán az 1962–1965 közötti hullámvölgyben született nők számára okozott 10%-nál nagyobb 'abszolút' férfihányt. 1982 óta állandósulni látszik a 'házassági piac' jelentős, 20–30% körül ingadozó férfitöbblete. Ennek is lehet bizonyos szerepe a házasságkötési mozgalom visszaesésében, de annak mértékét csak a házassági szokások megváltozása magyarázhatja (lásd Gödri Irén írását).

Daróczi Etelka NKI
daroczi@mailop.ksh.hu

¹ *Latin-magyar szótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.

² *Multilingual Demographic Dictionary*. English Section. United Nations, 1958, New York and Geneva.

³ Csernák Józsefné 1983: *Az első házasságkötések alakulása Magyarországon a II. világháború után (Születési kohorszok házassági táblái)*. A NKI Közleményei 54, Budapest, 296 old.

⁴ Louis Henry 1974: *Démographie. Analyse et modèles*. Sciences Humaines et Sociales, Librairie Larousse, Paris.

SZEMLE

A családdal kapcsolatos jogszabályok Magyarországon 1980–98-ig

Szerző: Tárkányi Ákos, KSH NKI Kutatási Jelentések 67, KSH NKI, Budapest, 2001/2, 180 oldal, 1500,- Ft.

A könyv kiváló kutatási segédeszköz azok számára, akik a családok problémáival foglalkoznak. A szorosán vett családjog és a kormány családpolitikai irányvonala mellett a

szerző felsorol és jegyzetekkel lát el olyan jogszabályokat is, amelyek a szüléssel és a gyermekneveléssel, az idősgondozással, az egészséggel, a munkaüggyel, a lakással, a különféle juttatásokkal és az adókedvezményekkel kapcsolatosak. Magyarországon még nem készült ilyen széles körű gyűjtemény a családokat közvetlenül érintő jogszabályokról.

Rendelés: Kardulesz Ferencné NKI,
kardulesz@mailop.ksh.hu

A népességreprodukció alakulása a 20–21. században

Szerző: Habcsek László, KSH NKI Kutatási Jelentések 68, KSH NKI, Budapest, 2001/3, 80 oldal, 800,- Ft.

A módszertani tanulmányban a szerző a népesség utánpótlásának kérdéskörével foglalkozik. Sorra veszi a makroszintű reprodukciós modelleket, mutatószámokat, bemutatja azok magyarországi alakulását. A tényekhez hozzáteszi a népesség-előreszámítások felhasználásával becsülhető jövőt. Hozzávetőlegesen két évszázadot próbál átfogni, a nagy demográfiai változások (az átmenetek) között elhelyezni. A kötet áttekinti a nettó reprodukció és a kohorszok nettó termékenységeinek alakulását, foglalkozik a nemzedékek életmennyiségének alakulásával, majd az úgynevezett életpotenciállal. Megállapítja, hogy a korábban alkalmazott nettó termékenység helyett az életmennyiség, az

életpotenciál megfelelőbb mutatója a magyarországi demográfiai viszonyoknak. Ennek alapján megfogalmazhatók a magyarországi népesedéspolitika fő céljai: az évenkénti 110–120 ezer fős születésszám biztosítása és a 80–85 évnyi születéskor várható átlagos élettartam elérése. Gondot okoz azonban, hogy az 1990-es évek rendkívül gyors változásai hatására mintegy 15–20 születési évjárat reprodukciója mindenképpen alacsonynak várható. A következmények mérséklésére, a negatív szakasz áthidalására a szerző felveti a nemzetközi vándorlás hozzájárulását a népességszám megőrzéséhez. Modellszámításokkal igazolja, hogy a



termékenység, halandóság és a bevándorlás egyidejű, egymás hatását erősítő változása hosszabb távon még mindig elvezethet egy konszolidált népességlejlődés kialakulásához.

Rendelés: Kardulesz Ferencné NKI,
kardulsz@mailop.ksh.hu

Demográfiai évkönyv 2000

Készült a KSH Népesedés-, egészségügyi és szociális statisztikai főosztály Népmozgalmi statisztikai és Vándorlás-statisztikai osztályain. Fősztályvezető: Gárdos Éva. Osztályvezetők: Mészáros Árpád és Sárosi Annamária. KSH, Budapest, 2001, 483 oldal és 61 színes grafikon, CD-ROM melléklettel 4500,- Ft.

Mérőföldkőhöz érkezett a magyar demográfiai évkönyvek sorozata. Az 1990-es években megkezdett megújítási folyamat eredményeként a 2000-es kötet tartalmában minden korábbinál jobban érvényesül a szakszerűség és a sokoldalúság, szerkezetében az ésszerűség és az áttekinthetőség, formájában a lényegre törés, a gondolatébresztés szándéka, valamint a felhasználó korszerű és igényes kiszolgálása – s mindez gyakorlatilag változatlan nyomtatott terjedelem mellett. A szigorú szerkesztői koncepció határozott és következetes megvalósítása szorosan összefogott tartalmat eredményezett. A forma is ezt hangsúlyozza. Már az első kézbevételenél érzékelhető, hogy a korábbi puhafedélű, ragasztott könyvhöz képest a mostani keményborítójú, fűzött kötet kevésbé hajlamos a szétesésre.

A nyomtatott anyag azonban csak része az évkönyvnek, amelyhez a KSH Népesedés-, egészségügyi és szociális statisztikai főosztálya CD-ROM-ot mellékel. A CD-ROM a kötet teljes anyagán kívül mintegy 100 oldal terjedelemben tartalmaz további népmozgalmi adatokat, és körülbelül 250 oldal terjedelemben történeti statisztikai adatokat, amelyek 1865-től kezdődően mutatják be a népesség és a népmozgalmi események alakulását. A táblázatok könnyen kezelhető (Excel) formátumban adottak, vagyis közvetlenül felhasználhatók. Ezzel a kutatók és az érdeklődők régi álma vált valóra. Az alábbiakban csak a nyomtatásban közreadott anyagot tekintjük át.

Újdonság, hogy az angol nyelvű kiegészítőt elhagyva az évkönyv kétnyelvű lett. Minden egyes grafikon és táblázat magyar és angol címmel, fejléc- és oldalrovatokkal készült, ami minőségi ugrást jelent az évkönyv nemzetközi karrierjében.

A használati útmutatóként is szolgáló bevezetőt egy áttekinthető és egy bő tartalom-



jegyzék követi. Az előző az egyes fejezetek szerkezetét ismerteti, az utóbbi a grafikonok és táblázatokat egyenként sorolja fel.

A tartalomjegyzék után rögtön a grafikonok következnek, ami remek szerkesztői újítás, hiszen a – megfelelően megválasztott – kép minden számnál tömörebben és komplexebben közli a mondandót. Csak üdvözlölni lehet ezért, hogy az előző évkönyvhöz képest kétszeresére nőtt a grafikonok száma. A változás jele az is, hogy már nem fekete-fehérek az ábrák, bár a szín- és formavilágon lehetne javítani.

A táblázatokat tartalmazó fejezetek logikus tagolása (Összefoglaló adatok, Részletes adatok, Területi adatok, Nemzetközi adatok) és egységes tematikai szerkezete a kötet egyik legfőbb erőnye. Minden fejezet a népesség-állapotmutatók (nem, életkor, családi állapot) szerinti számával indul, majd az egyes demográfiai eseményekkel folytatódik, a hagyományos sorrendben: házasságkötés, válás, elveszületés, magzati veszteség, halálozás, belföldi vándorlás és költözés, nemzetközi vándorlás. A szakmai igényességet és hozzáértést jelzi a kötet másik nagy érdeme, nevezetesen az, hogy a megszámlált (mért) mennyiségek, az átlagok, a népességszámra vetített arányszámok (különféle intenzitási viszonyszámok) és a részarányok (megoszlási viszonyszámok) mellett a korábbinál jóval több, illetve finomabb bontásban hozzáférhető komplex demográfiai mutatót közöl. Ide tartozik például az átlagos életkor, az eltartottsági ráta, az öregedési index, az átlagos házasságkötési életkor, a teljes első házasságkötési arányszám, a teljes termékenységi arányszám, az egyes életkorokban még várható élettartamok, a potenciális 70 évből elvesztett életevek, a teljes vándorlási

arányszám stb. Ezek a mutatószámok a tematikai összhang jegyében – a korábbiaktól eltérően – nem a kötet végén, egy vegyes fejezetben, hanem annál az állapotnál, illetve demográfiai jelenségnél szerepelnek, amelyeket jellemeznek, elősegítve mélyebb megértésüket. Érdemes lenne ezekre a komplex mutatókra a táblázat címében és ezáltal a tartalomjegyzékben akkor is felhívni a figyelmet, ha csak részét képezik az adott táblázatnak.

Az Összefoglaló adatok fő jellemzője az időbeliség. Minden témánál találunk hosszabb-rövidebb időszakot felölelő áttekintést. A népesség nem, életkor és családi állapot szerinti számának időszora valamennyi eddigi népszámlálási időpontot felöleli, és 1990-től évenkénti adatokat tartalmaz. Újdonság a három eltartottsági mutató és az öregedési index hasonlóan hosszú időszora. A természetes népmozgalom (házasságkötés, válás, elveszületés, halálozás, természetes szaporodás/fogyás, csecsemőhalálozás) eseményeinek abszolút száma és ezer lakosra (élveszülettre) vetített arányszáma 1876-2000 között minden egyes évre rendelkezésre áll. A házasságkötések és a válások jellemzőiről, az elveszületési és a termékenységi mutatókról az 1949, 1960, 1970, 1980 évekre, majd 1990-től évente kapunk képet. A magzati veszteségek átfogó adatai 1950-től évente, részletesebb adatai 1957, 1960, 1970, 1980 évekre és 1990-től évente (egyes esetekben 1971-től vagy 1980-tól) találhatók meg. A halálozási adatok (köztük az egyes életkorokban¹ még várható átlagos élettartam) részleteit 1949-től, illetve 1960-tól a népszámlálási évekre, majd 1990-től évente közlik az összefoglaló táblázatok. A belföldi vándorlásról (amin a települések közötti lakóhely-változtatást értjük) az 1960, 1970, 1980 évekre (a költözésekről – amelyek a településen belüli lakásváltoztatást jelentik – 1984-re) és 1990-től évente kapunk tájékoztatást. A költözések részletes adatai ebben a Demográfiai évkönyvben szerepelnek először. Figyelemre méltó újdonság a teljes vándorlási és a teljes költözési arányszám. Az elmúlt évek törekvéseinek folytatásaképpen lényegesen bővült a nemzetközi vándorlások adatállománya. Már nemcsak a be- és a kivándorló, vagy egy adott időpontban itt tartózkodó külföldi állampolgárok (illetve az újonnan magyar állampolgárságot szerzett lakosok) számát tudhatjuk meg

¹ 0 és 5 éves kor között minden egyes életkorhoz tartozó élettartam szerepel a táblázatban, ami túl sűrűnek, a 10 év feletti tízévenkénti közlés viszont túl ritkának tűnik. A nemzetközi demográfiai évkönyvek a 0 és 1 éves életkor után általában a 15, 45 és 65 éves korban még várható élettartamot adják meg.

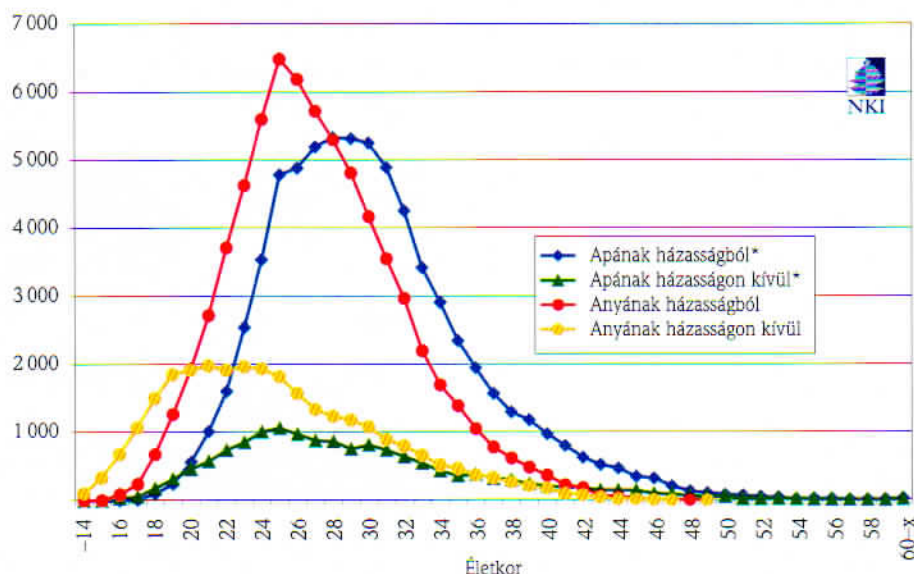
(nem, életkor, családi állapot, állampolgárság, a belépés éve és a foglalkozási főcsoport szerint), hanem honfitársain kivándorlásáról, a *külföldön élő magyar állampolgárok* számáról is kapunk felvilágosítást. Ez utóbbi adatokat az egyes országok által az Európa Tanács részére megadott számokból állítja össze a Központi Statisztikai Hivatal.² A nemzetközi vándorlás összefoglaló adatai 1980-ra és 1985-től évente, a részletesebb adatok 1980, 1985, 1989, 1990, 1991, 1993 vagy 1995-ös kezdéssel találhatók meg.

Míg az *Összefoglaló adatok* főképp időbeli, a *Részletes adatok* elsősorban keresztmetszeti összehasonlításra adnak lehetőséget, hiszen néhány kivételtől eltekintve kizárólag a 2000. évre vonatkoznak. A *Részletes adatok* a népesség és a demográfiai események szerkezeti összetételét, azaz társadalmi–demográfiai jellemzők (életkor, nem, családi állapot, házasságtartam, születési súly, iskolai végzettség, állampolgárság, foglalkozás, gyermekek száma stb.) szerinti abszolút számait, specifikus arány- és viszony-számait közlik. A részletezés többirányú. Egyrészt az ismérvekhez több ismérvváltozat tartozik, mint az *Összefoglaló adatok* fejezetben (például az életkor itt korévben és nem korcsoportban adott, nemcsak a kiemelt halálkori csoportok szerepelnek, hanem valamennyi), másrészt megjelennek újabb fontos ismérvek (többek között az iskolai végzettség és a foglalkozás).

A természetes népmozgalom eseményeit (házasságkötés, válás, elveszületés, halálozás, természetes szaporodás/fogyás, csecsemőhalálozás) az új kötet a jó hagyományoknak megfelelően igen sokoldalúan mutatja be. Még ezen a területen is sikerült azonban áttörésnek nevezhető eredményt felmutatni. Az *Élveszületés* alfejezeten belül ugyanis a korábbinál nagyobb hangsúlyt kapott az újszülött neme és az anya mellett az apa. Először találkozhatunk magyar demográfiai évkönyvben a fiú és a leány újszülötteknek az anya, illetve az apa koréve, az összes újszülöttnak az apa és az anya családi állapota szerinti számával (lásd ábránkat). Ez lehetővé teszi egy rendkívül izgalmas téma, a *női és a férfi* termékenység összehasonlító vizsgálatát. Az újszülöttek nem szerinti megkülönböztetésére további lehetőségek is kínálkoznak. Ilyen a születéskori súly és a testhossz keresztátlója (2.4.27.), amely közismerten más eloszlást mutat a fiúk, mint a lányok esetében.

² Ezért nem szerepel az országok között például Ausztrália, Izrael, Kanada vagy az Amerikai Egyesült Államok, Ausztria pedig 1992-től nem közli az ott élő magyar állampolgárok számát.

Élveszületés



Az elveszületések száma az apa és az anya életkora és családi állapota szerint
Magyarország, 2000

*Megjegyzés: 29 házasságból és 13252 házasságon kívül született gyermek nélkül, ahol az apa kora nem ismert

További újdonság az *Élveszületés*, illetve a *Halálozás* alfejezetben, hogy a házasságban és a házasságon kívüli születések, valamint a csecsemőhalálozások száma és aránya az anya és az apa iskolai végzettsége szerint (kombinációs táblában) is rendelkezésre áll. Az utóbbi igen fontos a nap mint nap tapasztalt meredek társadalmi lejtő egyik megnyilvánulásának statisztikai kimutatásához, főképp az anya vonatkozásában.

A halálozások egyéb táblázatai szintén a hagyományos, magas színvonalat képviselik. Az alfejezet erényei és újdonságai közül kiemelkedik az egyes életkorokban még várható átlagos élettartam és a potenciális 70 évből elvesztett évek száma, halálokok és nemek szerint.

A *Belföldi vándorlás és költözés* alfejezet a korábbi demográfiai évkönyvekhez képest alaposan megváltozott. Mint említettük, a költözésekről korábban egyáltalán nem voltak csoportokra bontott adatok, most viszont jó néhány táblázatban a vándorlásokkal azonos mélységű a róluk szóló információ. Ez igen nagy előrelépés. A vándorlások táblázatai is átalakultak. A megyénként közölt adatok többsége megtalálható régiókra és településnagyságkategóriákra, továbbá összes város és összes községek bontásban is. Kivétel a vándorlási mátrix, ami nem szerepel településnagyság-csoportok szerint, és elmaradt a belföldi vándorlás iránya városok és községek szerinti korábbi táblázat, amely megyénként közölte a számokat. A város–község megkülönböztetés a városok növekvő száma, továbbá egyes községek magas urbanizációs szintje miatt valóban

idejét múltnak tűnhet. Helyette a kistérségek közötti vándorlási mátrix ajánlható. Újdonság ugyanakkor a budapesti kerületek közötti költözések korábban nem közölt mátrixa, külön az állandó és az ideiglenes költözésekre.

A *Nemzetközi vándorlás* alfejezet az *Összefoglaló adatok* alatt szereplő ismérveket (nem, korcsoport, családi állapot, a belépés éve, állampolgárság) párokba fogva közöl keresztátlóként.³

A *Területi adatok* külön fejezetbe gyűjtése szintén a lényeges szerkezeti újítások közé tartozik. A változás egyrészt a regionális és a települési szempont felértékelődését jelzi a demográfiában is, másrészt megkönnyíti a tájékozódást és a kötet kezelését. A táblázatok jól áttekinthető, egységes szerkezetben készültek. Az oldalrovatban a területi egységek szerepelnek: a megyék régiók szerint egyenként és összesítve, az ország települései lélekszám szerint⁴, illetve az összes város és az összes község sora. A fejezeten naptári évet, vagy korcsoportot, családi állapotot, demográfiai eseményt, nemet stb. tüntetnek fel.

³ A belföldi és a nemzetközi vándorlások táblázataiban használt életkori csoportok a 60+ életkorral végződnek. A nyugdíjkorhatár megemlése, a várható élettartam növekedése, a fiatal idősök és a nagyon idősök igen különböző igényei és (egyebek között vándorlási és költözési) magatartása miatt további bontás javasolt.

⁴ Kivéve azokat a táblázatokat, amelyek idősorokat közölnek (nyers házasságkötési, válási, elveszületési és halálozási arányszám az 1960, 1970, 1980, 1990, 1999 és 2000 évekre, terhességmegszakítások az 1970, 1980, 1990, 1999 és 2000 évekre), valamint a belföldi vándorlás/költözés és a nemzetközi vándorlás egyes táblázatait.

A kötetben alkalmazott következetes területi bontásban új, és sokat mondó mutató az átlagos házasságkötési életkor, a teljes első házasságkötési arányszám, a teljes termékenységi arányszám (utóbbit a 3.4.4. táblázat utolsó oszlopa rejti), az egyes életkorokban várható élettartam, valamint a potenciális 70 évből elveszett életévek száma. Ezek a komplex demográfiai mutatók igen jól használhatók a területi társadalmi tagoltság jellemzésére, mert lényeges információt sűrítnek magukba, és jellegzetes különbségeket mutatnak. Kedvező tapasztalat, hogy a *Területi adatok* között is megtaláljuk mindazokat a táblázatokat, amelyek először szerepelnek a *Demográfiai évkönyvben* (települések közötti költözés, a külföldi állampolgárokra vonatkozó információk stb.).

A *Nemzetközi adatok* Ausztrália, Izrael, Japán, Kanada, az Amerikai Egyesült Államok és Európa egyes országainak legfontosabb összehasonlítható demográfiai adatait tartalmazza 15 oldalon. A népesség és a terület adatán kívül a kormegoszlás, a természetes népmozgalom nyers mutatói, a nők teljes első házasságkötési aránya, a teljes válási és a teljes termékenységi arányszám, a házasságon kívül élveszületettek aránya, a férfiak és a nők egyes életkorokban várható átlagos élettartama, a kiemelt halálokok standardizált halálozási arányszámai, továbbá a nemzetközi vándorlás mutatói szerepelnek. A legtöbb táblázat időbeli visszatekintést is lehetővé tesz, a leggyakrabban szereplő évek: 1970, 1980, 1990 és 1994/1995-től minden év.

Az utolsó fejezetről, amely a *Módszertan* nevet viseli, eddig nem esett szó, pedig szerkesztés része a kötetnek. Tisztázza a fogalmakat és az adatok forrását, megkönnyíti a számok értelmezését. Ami hiányolható, az a komplex demográfiai mutatók (mint például a teljes első házasságkötési arányszám, a teljes válási arányszám, a teljes termékenységi arányszám, az elveszett potenciális évek, a várható átlagos élettartam stb.) kiszámításának módja. Nagyban növelné az évkönyv tekintélyét, ha a számítások menetét lépésről lépésre bemutatná. Ezzel egyrészt a demográfiai ismeretek terjesztését szolgálná, másrészt segítené a laikus olvasót a mutatók tartalmának helyes értelmezésében.

DE

Történeti demográfiai évkönyv 2001

Szerkesztők: Faragó Tamás és Őri Péter. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 2001, 534 oldal, 2400 Ft.

A kötet „A Kárpát-medence népe a milléniumon” címmel 2000 novemberében a Magyar Tudományos Akadémián megrendezett konferencia előadásainak átdolgozott szövegét, az alábbi tanulmányokat tartalmazza:

ELMÉLETI TANULMÁNYOK

Faragó Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire

Keményfi Róbert: A mérés lehetősége az etnikai, a vallási és a nemzeti kisebbség fogalmában

A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPESSÉGE A HAGYOMÁNYOS DEMOGRAFIAI RENDSZERBEN

Vékony Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban

Kubinyi András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái

Kováts Zoltán: A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900–1870)

H. Németh István: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század)

Dányi Dezső: Somogy megye népessége a 18. század második felében a lélekösszeírások tükrében

Őri Péter: A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon

Benda Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai

Dövényi Zoltán: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig

Pozsgai Péter: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban

A MAGYAR NÉPESSÉG A 20. SZÁZADBAN

Hablicsek László: Népeségreprodukció: múlt és jövő

Daróczi Etelka: A halandóság alakulása Trianontól napjainkig

Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándormozgalom szerepe a népességfejlődésben

Szarka László: A kisebbségi magyar közösségek fejlődési feltételei Trianon után

Gyurgyík László: A (cseh-)szlovákiai magyarság lélekszámának és településszerkezetének alakulása (1918–2000)

Sebők László: Trianon hatása a jugoszláviai magyar kisebbség demográfiai alakulására

Stark Tamás: Háborús népességmozgás a Kárpát-medencében (1938–1948)



NÉPESSÉG – EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT – EGÉSZSÉGÜGY

Karasszon Dénes: Demográfiai mutatóink történelmünk korszakai szerinti ingadozása – orvostörténelmi megvilágításban

Kapronczay Károly: Népesség – járványok

Mohos Márta: A demográfiai magatartás alakulása a XIX–XX. század fordulóján.

Anyai, csecsemő- és gyermekvédelem

Straub Ilona: A közegészségügyi-járványügyi struktúra és a járványügyi helyzet változása Magyarországon Trianontól napjainkig

Gárdos Éva-Joubert Kálmán: A csecsemőhalandóság és az anyai halálozások alakulása századunkban

Eiben Ottó: A magyar gyermekek biológiai állapota a XX. században

Joubert Kálmán-Gyenis Gyula: A fiatal felnőttek biológiai állapota a sorkötelesek és az egyetemi hallgatók adatainak tükrében

Rendelés: Kardulesz Ferencné NKI, kardulesz@mailop.ksh.hu

Munkaerőpiaci helyzetjelentés

A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok

Szerző: Laky Teréz. Állami Foglalkoztatási Szolgálat. Foglalkoztatási Hivatal, Budapest, 2001. 162 oldal. Kereskedelmi forgalomba nem kerül.

A Foglalkoztatási Hivatal rendszeresen megjelenő *Munkaerőpiaci helyzetjelentése* a Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Munkaügyi Kutató- és Módszertani Központ

által gyűjtött, illetve feldolgozott adatokon túl több minisztérium – elsősorban a Gazdasági Minisztérium és a Szociális- és Családügyi Minisztérium – elemzéseire épít. Az alábbiakban a *Bevezetőből* idézzük, majd a *főbb megállapítások* közül kiemeljük a hazai helyzetet nemzetközi összefüggésbe helyező szövegrészt.

„A tanulmány szerkezete – az eddigiekhez hasonlóan – külön-külön tárgyalja az egymással szorosan összefüggő három munkaerőpiaci alrendszer: a foglalkoztatás, a munkanélküliség és a gazdasági inaktivitás legfontosabb jelenségeit. E három, a tanulmány gerincét képező fő fejezeten túl ezúttal külön fejezet foglalja össze a foglalkoztatás–munkanélküliség regionális jellemzőit. A keresetek alakulását, mint minden évben, ugyancsak önálló fejezet mutatja be.” (11. oldal.)

„2000-ben lelassultak a munkaerőpiac javulásának a 90-es évek végén biztatóan megindult folyamatai. A foglalkoztatottság jóval szerényebben nőtt, mint az előző évben (1999: 114 ezer fő, 2000: 38 ezer fő). A munkanélküliség folyamatosan tovább csökkent ugyan, de ezúttal csupán 22 ezer fővel (az előző évi 284,7 ezer főről 262,5 ezerre). A gazdaságilag aktív népesség alacsony arányának következtében magas maradt az inaktívak aránya: az előző évben tapasztalt erőteljesebb csökkenés után 2000-ben mindössze 0,4 százalékponttal mérséklődött.

Az eredmény tehát, bár pozitív, szerénynek tekinthető.

Nemzetközi összehasonlításban (az ILO meghatározásain alapuló, a 15–64 évesekre vonatkozó számbavétel szerint) az Európai Unió tagországainak 1999 évi eredményeihez képest Magyarország 2000-ben

- a foglalkoztatottság 56,4%-os arányával jelentősen elmaradt az EU 62,1%-os átlagától, és az EU tagállamainak sorában az utolsó négy helyezett között lenne, a 12. és a 13. helyen álló Belgium és Görögország között; csupán Spanyol- és Olaszországot hagyva maga mögött.

A férfiak foglalkoztatási szintje alacsonyabb valamennyi EU tagországnál. Jelentős a deficitünk az Európában is alacsonynak tekintett női foglalkoztatottsághoz képest; a 15–64 éves magyar nők fele sem foglalkoztatott. (Mind a férfiak, mind a nők alacsony foglalkoztatási szintjében jelentős szerepet játszik az EU legtöbb tagországához képest még mindig számottevően rövidebb munkavállalási kor, azaz az alacsonyabb nyugdíjkorhatár.)

- A munkanélküliség 6,4%-os rátájával – az EU 9,2-os átlagos rátájához képest – Magyarország a 8 legjobb eredményű EU tagállam közé tartozna, sorrendben az Egyesült Királyság (7. hely) és Svédország (8. hely) között.

Hasonlóan eredményesen alakult az ifjúsági munkanélküliség: a 15–24 évesek korosztályaiban az EU átlagosan 8,5%-nyi fiatal munkanélküliséhez képest a fiatalok 5,2%-a keresett aktívan munkát. 2000-ben a munkanélküliként regisztrált fiatalok mintegy 40%-a vett részt munkaerőpiaci képzésben,

vagy kapott segítséget hosszabb-rövidebb idejű elhelyezkedéshez.

Alacsonyabb a nők munkanélkülisége (EU átlag: 10,9, Magyarország: 5,6%); és szemben az EU legtöbb tagországának helyzetével, változatlanul alacsonyabb a férfiakénál. (A nők jelentős hányada viszont – tartósan vagy átmenetileg – nincs jelen a munkaerőpiacon.)

A munkanélküliség csökkenésével párhuzamosan mérséklődött a tartósan munkanélküliek aránya is: az EU-ban a gazdaságilag aktív népességhez viszonyított átlagos arányuk 4,3% volt, Magyarországon 3,1%. A munkanélküliek több mint a fele legfeljebb egy éve keres munkát. A munkakeresés átlagos időtartama az előző évi 17,1 hónapról 16,8 hónapra mérséklődött.

- A foglalkoztatás növelésének – csakúgy, mint Európa számos országában – jelentősek a tartalékai. Mindenek előtt a hazai nyugdíjkorhatárhoz közeledek és különösen a nők körében. A hazai munkavállalási korúak közül – a tanulókat nem számítva – mintegy másfél millió személy nincs jelen a munkaerőpiacon. Kétharmaduk korai nyugdíjazás vagy gyermekgondozás miatt vált inaktívvá, egyharmaduknak azonban nincs (látható) jövedelme. Foglalkoztatottá válásukhoz elegendhetlen a rugalmas munkavállalási módok alkalmas formáinak megteremtése, ehhez pedig a magas munkaerő-költségek határozott csökkentése, elsősorban a szolgáltatások atipikus munkaköreiben.” (IV–V. oldal.)

NAPTÁR

2002. február 20-án a Magyar Tudományos Akadémia Nagytermében kerül sor a *Német kitelepítés 1945–1947* című tanácskozássra, amelyen áttekintik a kelet-közép-európai németek kiűzésének főbb jellemzőit, átfogóan elemzik a magyar népszámlálások és a német kisebbség (1918–1945) közötti összefüggést, részletesen tárgyalják a német kitelepítéshez használt névjegyzékek összeállításának legfontosabb vonásait, ismertetik a kollektív bűnösség elvének elfogadását és alkalmazását, valamint hírt adnak a tragikus esemény máig tartó utóhatásairól. A tanácskozás közvetett célja, hogy a kérdés még kevésbé ismert részleteit és a történelmi trauma utóhatásait feltárva elősegítse a kisebbségekkel kapcsolatos statisztikai adatgyűjtésekhez oly fontos bizalmi légkör erősödését. Ez utóbbi téma aktualitását jelzi a 2001. évi népszámlálás, amelynek keretében a nemzetiségre, így a magyarországi németekre vonatkozó információk jóval tágabb teret kaptak, mint a korábbi censzusok alkalmával. A magyarországi adatvédelmi jogi szabályozás továbbfejlesztésének fő irányai szempontjából is fontos tisztázni a magyarországi németek kitelepítésének statisztikai adatszolgáltatást érintő részleteit.

A rendezvényt a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, a MTA Kisebbségtudományi Intézete, Demográfiai Bizottsága és Történelmi Demográfiai Albizottsága, valamint a Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya szervezi a Központi Statisztikai Hivatal és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal támogatásával.

Délelőtti program

Elnök: *Dr. Kaltenbach Jenő*, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa
A népszámlálások és a német kisebbség (1918–1945)

Dr. Spannenberger Norbert, Lipcse

A kollektív bűnösség elve és a német kisebbség
Dr. Tóth Ágnes, Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Levéltára

A kelet-közép-európai németek kiűzésének tipológiai vonásai

Dr. Gerhard Seewann, München

A német kitelepítéshez használt névjegyzékek összeállításának történelmi körülményei, felhasználásuk

Dr. Heinz Ervin és Dr. Lakatos Miklós, KSH

A névjegyzékre vétel okai és a névjegyzéken szereplők főbb demográfiai jellemzői
Czibulka Zoltán, KSH

Délutáni program

Elnök: *Prof. Dr. Manherz Károly*, akadémikus
A magyarországi német kisebbség újrászerveződése a kitelepítés utáni évtizedben

Dr. Szarka László, MTA Kisebbségtudományi Intézete

Történelmi traumák és mai németek

Dr. Heinek Ottó, Magyarországi Németek Országos Önkormányzata

KorFa – népesedési hírlevél

ISSN 1586-7684

Kiadja: a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet

Felelős kiadó: Spéder Zsolt igazgató

Szerkesztők: Daróczi Etelka és Háblicsek László

daroczi@mailop.ksh.hu, lhabli@mailop.ksh.hu

A Szerkesztőség címe: 1149 Budapest, Angol u. 77.

Telefon: 383-3535, Fax: 383-3111

Megjelenik évente 4 alkalommal.